

ALKA DOMIĆ KUNIĆ

Odsjek za arheologiju HAZU
Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
E-mail: adomic@hazu.hr

LITERARNI IZVORI ZA ILIRIČKE PROVINCIJE
(DALMACIJU I OSOBITO PANONIJU) U *NATURALIS HISTORIA*
PLINIJA STARIJEG

UDK930.2 (36)
Izvorni znanstveni rad

U radu se obrađuju literarni izvori za 3. knjigu Naturalis historiae Plinija Starijeg, u kojoj su, između ostaloga, opisane i iliričke provincije (Dalmacija i Panonija). Nastoji se utvrditi koji je od ukupno 41 autora izvor za iliričke provincije te kakvoga su općenito karaktera izvori podataka o njima.

Literarni izvori za *Prirodoslovlje (Naturalis historia)* Plinija Starijega neiscrpiva su i uvijek aktualna tema. Iako su velika pomoć pri izučavanju popisi latinskih i grčkih pisaca koje je sâm autor priložio sadržaju svake pojedine knjige svoga sveobuhvatnog enciklopedijskog djela, pred modernim stručnjacima široko je polje još neutvrđenih činjenica povezanih s prepoznavanjem pojedinog izvora (ili njegova djela) i pripisivanjem pojedinih podataka iz Plinijeva *Prirodoslovlja* određenom piscu. Prilično iscrpnu bibliografiju radova na tu temu ponudio je R. Katičić;¹ riječ je o starijim stručnjacima, koji obuhvaćaju raspon od 1873. do 1953. godine. Tom popisu pridodat ću dva novija rada,² s napomenom da je bibliografija posvećena problematici Plinijevih izvora zacijelo mnogo veća, no nažalost nisu mi poznati drugi naslovi. Stoga ću se ograničiti na rezultate koje je ponudila meni dostupna literatura, ali ću svoju pozornost uglavnom usredotočiti na *Prirodoslovlje* i informacije koje nudi djelo samo.

Moja zadaća bit će da s popisa literarnih izvora za 3. knjigu *Naturalis historiae*, u kojoj su opisane i Dalmacija i Panonija, pokušam razlučiti one grčke i rimske autore koji su Pliniju poslužili kao izvor informacija o tim dvjema iliričkim provincijama, s posebnim naglaskom na Panoniju. Ta je zadaća tim teža što se znade da je Plinije Stariji prikupio gomilu raznorodnih podataka i kombinirao

1 KATIČIĆ 1964: 89, bilj. 10. Usp. i prikaz analizâ Plinijevih izvora iz 19. i 20. st. kod SALLMANN 1971: 89–164.

2 SALLMANN 1971 i V. NAAS. Le projet encyclopédique de Pline l' Ancien. Coll. École française de Rome,

303, Rim, 2002. Ovu drugu knjigu, na koju me je ljubazno upozorila M. Šašel Kos iz Inštituta za arheologiju Slovenske akademije znanosti in umetnosti, nisam još imala prilike vidjeti.

ih prema svome nahodjenju, načinivši amalgam pretrpan informacijama sabranih takoreći odasvud. Nadam se, međutim, da će rezultati do kojih će dovesti moje istraživanje ipak biti korisni za povijesnu, pa i arheološku znanost, tim više što Plinijevi izvori za Dalmaciju i Panoniju dosad još, kao cjelina, nisu bili u središtu interesa povijesnih stručnjaka. Jedni su se, naime, bavili samo pojedinim izvorima (Varonom, Agripom), drugi pak pojedinim prostorima (Afrikom), a treći su u obzir uzimali sve tri geografske knjige Plinijeva *Prirodoslovlja* zajedno, ne zadržavajući se posebno ni na jednoj od njih.

Naturalis historia, opsežna »knjiga znanja«, imala je viši cilj od pukog nabiranja činjenica – bila je zamišljena kao didaktičko djelo u najboljoj Varonovoj i Katonovoj tradiciji, koje je imalo pridonijeti moralnoj obnovi Rima ogrezlog u dekadenciju.³ Taj golemi priručnik, »jednako raznolik kao i sama priroda«,⁴ Plinije je sastavljao godinama i dovršio, prema vlastitim riječima, 830. godine od osnutka Rima, dok je Tit Vespazijan bio konzulom po šesti put, 230. godine nakon osvojenja Kartage i Korinta, te 90. godine nakon Vergilijeve smrti, što daje 77. godinu. Golema količina raznovrsnih podataka sistematizirana je i podastrijeta na ovaj način: cijela 1. knjiga detaljan je sadržaj ostalih 36 knjiga, uz popis najvažnijih autora kojima se Plinije bio poslužio; slijedi 2. knjiga koja sadrži matematički i fizički opis svijeta, u kome su sadržane astronomija i meteorologija; tri sljedeće knjige (3.–6.) pokrivaju geografiju i etnografiju Europe, Afrike i Azije; 7. knjiga se bavi antropologijom i humanom fiziologijom, 8.–11. zoologijom, a 12.–27. botanikom, uključujući i agrikulturu, hortikulturu i farmakologiju; knjige 28.–32. posvećene su medicinskoj zoologiji, a 33.–37. mineralogiji, osobito u vezi s primjenom kamena i kovine u umjetnosti i medicini. Geografija i etnografija iliričkih provincija (Dalmacije i Panonije), područja koje čini prostorni okvir naše teme, opisani su u 3. knjizi Plinijeva *Prirodoslovlja*, zajedno s dijelom Hispanije,⁵ Narbonskom Galijom, Italijom, Histrijom, alpskim provincijama i Mezijom.

»Od stotinu odabranih autora 20.000 podataka vrijednih spomena i oko 2.000 pročitanih svitaka od čega su se, zbog nejasnoće građe, učenjaci dotakli posve malog broja, uklopio sam u 36 svezaka, dodavši mnoge podatke koje stariji ili nisu poznavali ili ih je kasnije život iznašao«,⁶ kaže Plinije, odmah se ogradiвши od posve izvjesnih propusta, neizbježnih pri golemom poslu kakvoga se prihvatio.⁷ Iako Plinije spominje »stotinu odabranih autora«, točan broj je, sudeći prema popisima izvora, 146 »domaćih«, rimskih autora i 327 grčkih, ukupno 473 izrijekom navedenih pisaca. No, to nije i konačan broj korištenih izvora, jer se imena nekih drugih (koja se ne nalaze na popisima) pojavljuju u samome tekstu; uostalom, Plinije i sam naglašava da je riječ tek o izboru iz bibliografije (*ex auctoribus*). Ukupan broj pročitanih izvora zacijelo je bio mnogo veći, jer njegov nećak Gaj Plin-

3 Plinije je taj svoj stav jasno izrazio ovim riječima: *Equidem ita sentio, peculiarem in studiis causam eorum esse qui difficultatibus victis utilitatem iuvandi praetulerunt gratiae placendi* – »Stoga smatram da posebno mjesto u znanosti imaju oni koji su korisnost pomaganja prevladavanja poteškoća pretpostavili ugodi dopadanja« (*Praefatio*, 16), pokudivši Livija što svoje monumentalno povijesno djelo nije stavio u službu javnoga dobra (*Profecto enim populi gentium victoris et Romani nominis gloriae, non suae, composuisse illa decuit; maius meritum esset operis amore, non animi causa, perseverasse, et hoc populo Romano praestitisse, non sibi* – »Doista bi više dolikovalo da ga je sastavio na slavu naroda koji je pobijedio svijet i rimskog imena, a ne svoj; veća bi bila zasluga da je ustrajao zbog ljubavi prema radu, a ne zbog vlastitog zadovoljstva, i da je to bilo na korist rimskom narodu, a ne njemu«, *Praef.*, 16). Usp. HOWE 1985.

4 (...) *nec minus varium quam ipsa natura*, prema svjedočanstvu Plinijeva nećaka Gaja Plinija Cecilija Sekunda (*Epistulae*, 3.5).

5 Treća knjiga *Naturalis historiae* obuhvaćala je Betiku i Ovostranu provinciju, dok se ostali dio Hispanije nalazio opisan u četvrtoj knjizi, zajedno s Grčkom, Makedonijom, Trakijom, Pontom, Dakijom, Sarmatijom, Skitijom, Germanijom, Britanijom, onostranom Galijom i Lusitanijom.

6 *Lectione voluminum circiter duorum milium, quorum pauca admodum studiosi attingunt propter secretum materiae, ex exquisitis auctoribus centum inclusimus triginta sex voluminibus, adiectis rebus plurimis, quas aut ignoraverant priores aut postea invenerat vita* (*Praef.*, 17).

7 *Nec dubitamus multa esse quae et nos praeterierint* – »I ne sumnjam da je i meni mnogo toga promaknulo« (*Praef.*, 17).

nije Cecilije Sekundo tvrdi: »Obično bi govorio da nijedna knjiga nije tako loša da ne bi barem neki njen dio bio na korist«.⁸

Za ono doba neuobičajenu odluku da podastre popise glavnih svojih izvora za svaku knjigu posebice, Plinije je obrazložio ovim riječima: »Možda ćeš smatrati preuzetnim što sam ovim knjigama na čelo stavio imena autora. Po mome mišljenju, dobrohotno je i skromno očitovati tko ti je pripomogao, a ne kako je učinila većina onih kojima sam se poslužio. Znaj, naime, da sam, prikupljajući izvore, ustanovio da čak ni najvjerodostojniji i moderni autori nisu imenovali stare pisce od kojih su doslovce prepisivali«.⁹ Glavni Plinijevi izvori mahom su autori povijesnih, zemljopisnih i drugih stručnih djela, no ima i onih kojima je paradoksografija najmilija tema. Plinije osobito voli, kako to kaže O. Thomson,¹⁰ »proždrljive knjiške crve« vlastite vrste, kakvi su bili klasici Varon i Katon, čija su djela sadržavala cjelokupno rimsko znanje i koja su, što je još važnije, odisala onim starim, nepatvorenim i neiskvarenim rimskim duhom koji je Plinije želio oživiti i ponovno udahnuti Rimu svojega vremena. Od te dvojice Plinije je preuzimao čitave tematske blokove, većinu drugih pisaca shvaćajući samo kao izvor za pojedinačne informacije koje je zatim sastavljao u mozaik, ili kako sâm kaže u uvodu geografskog odsječka svoje enciklopedije: »Neću slijediti niti jednog pojedinog autora, nego kako kojega budem smatrao najpouzdanijim u kojem dijelu, iako je kod skoro svih zajedničko da svaki od njih vrlo pomno opisuje ono područje u kojemu sam djeluje«.¹¹ Iako je domaće autore pretpostavljao stranim, ipak nije mogao (a vjerojatno niti htio) zaobići grčke pisce od formata – štoviše, grčki autori zauzimaju čak dvije trećine njegova popisa – dokaz da Rim, čak i onaj konzervativan, ipak nije mogao zaobići grčku stručnu literaturu, čak ni onda kad je obrađivala italisku geografiju.¹² Plinije je osim toga više cijenio prozna djela, smatrajući da je jedan povijesni spis vredniji od gomile stihova;¹³ njegov stav prema prozi i poeziji jasno se može uočiti iz *Predgovora*, u kojemu iskazuje poštovanje Varonu i Katonu, posve ignorirajući Vergilija, iako je i ovaj radio na promicanju starorimske neporočnosti. Osim golemog broja tekstova koje je proradio, Plinije je, kako kaže u *Predgovoru*, sâm dodao poprilično podataka, i to onih novijeg datuma. Osim pojedinosti koje je pronašao kod suvremenih pisaca (najmlađi Plinijev izvor je Gaj Licinije Mucijan, konzul u Neronovo i Vespazijanovo doba) i među službenim dokumentima (u provincijalnim formulama koje su sadržavale statističke liste i razne druge podatke administrativne naravi), tu su i pojedine informacije dobivene iz prve ili druge ruke, u vezi s trgovačkim ili vojnim poduhvatima u područja izvan rimske ekumene.

Plinije je građu prikupljao dugo, kako i dolikuje temeljitom znanstveniku koji, čuli smo, nijednu pročitano knjigu ne propušta samo tako kroz ruke. Pismo Plinija Mlađega, upućeno Makronu Bebiju,¹⁴ sadrži podroban opis ujakova načina rada – osim vrlo kratkih stanki za jelo, kupanje i spa-

8 *Dicere enim solebat nullum esse librum tam malum, ut non aliqua parte prodesset* (Epist., 3.5).

9 *Argumentum huius stomachi mei habebis quod in his voluminibus auctorum nomina praetexui. Est enim benignum, ut arbitror, et plenum ingenui pudoris fateri per quos profeceris, non ut plerique ex iis, quos attigi, fecerunt. Scito enim conferentem auctores me deprehendisse a iuratisimis ex proximis veteres transcriptos ad verbum neque nominatos* (Praef., 21–22).

10 THOMSON 1948: 227.

11 *Auctorem neminem unum sequar, sed ut quemque verissimum in quaque parte arbitror, quoniam commune ferme omnibus fuit, ut eos quisque diligentissime situs diceret, in quibus ipse prodebat* (NH 3.1), što potvrđuje i pri kraju izlaganja o geografiji naseljenog svijeta: (...) *nec sum oblitus sui quemque situs diligentissimum auctorem visum nobis introitu operis* – (...) nisam zaboravio ni stav spo-

menut na početku svoga djela, da je svaki autor najtočniji u opisivanju vlastitog zavičaja« (NH 6.141).

12 *Pudet a Graecis Italiae rationem mutuari, Metrodorus tamen Scepsius dicit* (...) – »Sramota je od Grka uzimati izvješće o Italiji, ali Metrodor Skepsijac kaže (...)« (NH, 3.122), o etimologiji imena rijeke Pada.

13 Usp. HOWE 1985: 563–567.

14 *Epist.*, 3.5. Pismo sadrži i dvije anegdote koje odlično oslikavaju Plinijev stav prema znanstvenom radu; evo ih u prijevodu: »Sjećam se da je neki prijatelj, kada je čitač nešto pogrešno izgovorio, pozvao ovoga i natjerao ga da ponovi. Njemu je moj ujak rekao: 'Dakako, razumio si?', a kad je ovaj to potvrdio: 'Zašto ga stoga ponovno zoveš? Deset smo stihova zbog tvog prekidanja izgubili!'«; »Zbog toga se i Rimom kretao u nosiljci. Sjećam se da me je ukorio zašto idem pješice: 'Mogao si te sate ne izgubiti', jer smatrao je potraćenim svako vrijeme koje nije posvećeno radu.«

vanje, dan (pa i veći dio noći) mu je bio ispunjen čitanjem i ekscerpiranjem podataka, u čemu su mu pomagali *lectores* (čitači) i *notarii* (tajnici) – »Zahvaljujući toj marljivosti, napisao je toliko sveza-ka, i ostavio mi stotinu šezdeset bilježaka odabranih knjiga, napisanih na obje strane svitaka vrlo sitnim rukopisom – zbog toga ih je bilo i puno više«, svjedoči Plinije Mlađi.¹⁵ Štoviše, istu marljivost očekivao je i od svojih pomoćnika: »Uza se je imao tajnika s knjigom i pločicama, čije su ruke zimi bile pokrivene rukavima da ne bi oštra zima išta oduzela od vremena za rad«. ¹⁶ Takva nevjerovatna energija i marljivost zacijelo su se dojmile svakoga, a ne samo njegova nećaka koji na kraju zaključuje: »Stoga se nasmijem kad me neki nazivaju učenjakom: a ja sam, u usporedbi s njim, naj-besposleniji stvor«. ¹⁷

Naturalis historia pravi je rudnik raznovrsnih podataka popabirčenih iz takoreći sveukupne antičke književnosti. Plinijev način rada – crpljenje raznorodne i raznovremene građe da bi se iz podataka često istrgnutih iz konteksta, po načelu »izreži i zalijepi«, ¹⁸ sastavila nova cjelina – rezultirao je zbirkom bezvremenih, pokatkad i međusobno proturječnih informacija. Bez istaknutije namjere da se prihvati kritičke analize svojih izvora, Plinije ipak ponegdje daje i svoj komentar ili mišljenje o pojedinom problemu. Iako je upravo ta bezvremenost podataka, zbog koje su oni danas teško protumačivi, možda najveći Plinijev propust, u njegovu obranu valja reći da je bilo vrlo teško snaći se u tolikom mnoštvu građe i iz nje sastaviti što suvisliji i iscrpniji opći pregled zadanih tema, i to sažetim stilom. ¹⁹ Sve u svemu, Plinije je učinio dobar posao ²⁰ – o tome svjedoči ugled koji je *Naturalis historia* zadržala stoljećima. Sve do izmaka srednjega vijeka latinska je Europa iz nje crpila znanje, služeći se njome kao školskim udžbenikom, a ugled nezaobilazne stručne literature *Prirodoslovlje* je zadržalo i u renesansi, gotovo tisućljeće i pol nakon nastanka, ostavivši jasne tragove u književnim djelima Rabelaisa i Shakespearea. ²¹ Zahvaljujući neprekidnom korištenju, Plinijevo je djelo do nas doprlo u cjelovitom ospegu, u svih 37 knjiga, usprkos neizbježnom zubu vremena koji ga je ponešto naćeo (riječ je o izbacivanju pojedinih podataka, prepravljanjima, skraćivanjima i pogrešnim čitanjima nekih dijelova teksta). Ona je zamišljena i ostvarena kao enciklopedija, skup sažetih i preglednih informacija, koja (što je danas iznimno važno) sadrži mnoštvo citata i podataka preuzetih iz brojnih djela antičke književnosti koja se nisu očuvala – prava riznica njihovih posljednjih tragova. ²²

Kao što sam već spomenula, ukupan broj pisaca (što rimskih, što grčkih) poimence spomenutih u popisima uz svaku knjigu *Prirodoslovlja*, iznosi 473 (od čega 146 otpada na rimske, a 327 na grčke). U uvodnom izlaganju Plinije je, doduše, spomenuo samo stotinjak autora i oko dvije tisuće pročitanih *volumina*, što bi u prosjeku dalo 20 knjiga po pojedinom piscu. Sklona sam u tome podatku vidjeti koruptelu i broj *centum* (100) preinačiti u *quingenti* (500), što bi bilo mnogo bliže istini, to

15 *Hac intentione tot ista volumina peregit electorum-que commentarios centum sexaginta mihi reliquit, opisthographos quidem et minutissime scriptos; qua ratione multiplicatur hic numerus* (Epist., 3.5).

16 *Ad latus notarius cum libro et pugillaribus, cuius manus hieme manicis muniebantur, ut ne caeli quidem asperitas ullum studii tempus eriperet* (Epist., 3.5).

17 *Itaque soleo ridere, cum me quidam studiosum vocant, qui, si comparer illi, sum desidiosissimus* (Epist., 3.5).

18 Usp. SHAW 1981: 431–432, koji to načelo obrazlaže na primjeru Afrike. Usp. THOMSON 1948: 227.

19 Sam je autor *Prirodoslovlje* okarakterizirao kao lagano štivo koje namjerno ne krasi kićeni stil, jer su podaci koje ono donosi mnogo važniji od načina na koji su iznese-

ni; narodski, »seljački« stil jedini je prikladan za opisivanje prirode (*Praef.*, 12 i 13). Općenito o kompoziciji *Naturalis historiae* usp. ČAČE 1993.

20 I to unatoč sadašnjoj tendenciji da se Plinija zaobilazi »uz dekorativno navođenje odnosnoga mjesta« (ČAČE 1993: 2) i da se u njemu vidi knjiškog crva »prezaposlenog čitanjem i kompiliranjem da bi išta razumio kako valja« (THOMSON 1948: 323).

21 Usp. BUDIMIR – FLAŠAR 1978²: 535.

22 Vrijednost Plinijeva *Prirodoslovlja* tim je veća, što je veći dio antičke pisane baštine za nas izgubljen – danas poznajemo tek »oskudne podatke što stoje na raspolaganju, krotine nekad obilne književnosti« (KATIČIĆ 1995: 197).

jest stvarnom broju imenovanih izvora (473); u tome bi slučaju na pojedinog pisca otpale u prosjeku po dvije knjige. Za geografske pak knjige (3–6), broj i udjel domaćih i stranih izvora, sudeći prema Plinijevom popisu, jest sljedeći:

KNJIGA NAT. HIST.	III	IV	V	VI
DOMAĆI	24	13	15	16
STRANI	13	40	46	37
UKUPNO:	37	53	61	53

U oči upada prilično velika razlika u omjeru domaćih (rimskih) i stranih (grčkih) autora za prvu geografsku knjigu s jedne, te za ostale tri s druge strane. U prvoj knjizi rimski pretežu nad grčkima u udjelu od 65% naprama 35%, dok je u ostalim trima geografskim knjigama udjel upravo obrnut – domaći sudjeluju sa 35%, 40% i 43%, a strani pretežu sa 65%, 60% i 58%. Razlog je tomu tematika pojedinih knjiga posvećenih geografiji poznatog svijeta: u trećoj se knjizi *Prirodoslovlja* obrađuje zapadno Sredozemlje (koje obuhvaća Italiju), dok se Grčka i balkanski prostor (koji gravitira grčkome svijetu) obrađuju u četvrtoj, afrički i maloazijski prostor u petoj, a Azija u šestoj knjizi. Geografskim knjigama *Prirodoslovlja* pozabavila se nekolicina stručnjaka, od kojih treba posebno spomenuti starijeg D. Detlefsena i malo mlađe J. O. Thomsona i K. G. Sallmanna. Detlefsen su zanimala poglavito pitanja Plinijevih izvora, dok su se Thomson i Sallmann osvrnuli na neke druge karakteristike geografskih knjiga. No, nijedan od njih, kao ni naši M. Suić, L. Margetić, S. Čače, R. Katičić i drugi, čiji se znanstveni interes za geografiju i etnografiju iliričkih (većinom dalmatinskih) prostora redovito doticao i podataka prikupljenih iz *Prirodoslovlja*, nisu se zaustavljali na pitanju izvora za treću Plinijevu knjigu, niti usredotočili na problem prepoznavanja izvora podataka za Panoniju koja u ovome slučaju predstavlja prostorni okvir s kojim želim povezati imena pojedinih antičkih autora i, po mogućnosti, naslove njihovih djela iz kojih je Plinije crpio informacije.

Usredotočimo se, dakle, na treću knjigu *Naturalis historiae*, to jest prvu geografsku knjigu, u kojoj su, osim Italije, opisane hispanске provincije, Narbonska Galija, Histrija, alpski prostor s Norikom, iliričke provincije (Dalmacija i Panonija) te Mezija. Kao što sam već spomenula, moja će zadaća biti s Plinijeva popisa izvora za tu knjigu pokušati identificirati pisce iz čijih je djela polihistor crpio podatke za Ilirik – Dalmaciju, te poglavito Panoniju. To činim potaknuta činjenicom da je Dalmacija u modernoj znanstvenoj literaturi kudikamo bolje zastupljena od susjedne Panonije, zahvaljujući ponajprije odabiru interesa pojedinih naših stručnjaka, a nikako zato što bi dalmatinski prostor bio znanstveno vredniji i zanimljiviji od panonskoga. Problem Plinijevih izvora neiscrpiva je i uvijek aktualna tema, pa se nadam da će ovaj rad biti skroman prilog rješavanju te iznimno zanimljive zadaće. Odmah, međutim, na početku želim upozoriti na problem koji za sobom povlači i neizbježno manjkave rezultate – moja analiza Plinijevih izvora za treću geografsku knjigu nepotpuna je utoliko što sam se gotovo isključivo oslanjala na dijelove teksta u kojima sâm autor izričito imenuje svoje izvore. Nemoguće je, naime, razlučiti pojedine izvore podataka u onim dijelovima teksta gdje se Plinije ne poziva na pojedinog autora, budući da je *Naturalis historia* pravi amalgam podataka preuzetih od različitih pisaca čija djela u velikoj većini nisu preživjela do današnjih dana; stoga sam i poduzela širu (gotovo statističku) obradu izvora, kako bih dokučila koji autor i koja djela dolaze u obzir za pojedine informacije podastrijete u tekstu. Uz pojedine podatke, Plinije često spominje »grčke« odnosno »naše autore«, što nije osobita pomoć pri njihovoj identifikaciji. Treba, osim toga, imati na umu i da se podaci većine pobrojanih autora (osobito onih starijih) odnose poglavito na Italiju, a onda (u manjoj mjeri) i na stare provincije, Galiju i Hispaniju. U usporedbi s njima, geografiji Dalmacije Plinije je posvetio vrlo malo prostora, dok je Panoniju opisao s tek nekoliko riječi. Na

djelu je, čini se, raširena praksa da se više pozornosti posvećuje onome dobro poznatome i bliskome – Galija i Hispanija bile su stare rimske stečevine u kojima je, osim toga, Plinije svojevremeno službovao i poznavao ih iz prve ruke. Iz opisa dviju iliričkih provincija, Dalmacije i Panonije, daju se naslutiti dva glavna izvora podataka: ilustrativni (karta) i službeni (provincijska statistika i drugi službeni dokumenti). Ostaje nam da ustanovimo je li se Plinije pri opisu toga prostora poslužio i djelima kojeg autora s popisa.

U prvoj knjizi *Prirodoslovlja*, uz sadržaj 3. knjige, Plinije je priklopio popis korištenih vrela. On glasi ovako: *Ex auctoribus: Turrano Gracile, Cornelio Nepote, T. Livio, Catone censorio, M. Agrippa, M. Varrone, divo Augusto, Varrone Atacino, Antiate, Hygino, L. Vetere, Pomponio Mela, Curione patre, Caelio, Arruntio, Seboso, Licinio Muciano, Fabricio Tusco, L. Ateio, <Ateio> Capitone, Verrio Flacco, L. Pisone, Gelliano, Valeriano. Externis: Artemidoro, Alexandro polyhistore, Thucydide, Theophrasto, Isidoro, Theopompo, Metrodoro Scepsio, Callicrate, Xenophonte Lampaceno, Diodoro Syracusano, Nymphodoro, Calliphane, Timagene*. Osim što ih je razlučio na »domaće« i »strane«, Plinije ih je nanizao naoko bez reda, ne poštujući ni abecedni, ni kronološki pristup. Analiza treće knjige pokazala je, međutim, da je redosljed imenovanih autora sukladan redosljedu citiranja u samome tekstu – Plinije je tu bio dosljedan i točan od prvog do posljednjeg imena.²³ Bilo bi zanimljivo ustanoviti je li se toga načela držao i za ostale knjige *Prirodoslovlja*, no činjenica je da je tako barem za treću knjigu koja nas ovdje zanima.

Uz spomenutih 37 pisaca koji su Pliniju poslužili kao izvor podataka za 3. knjigu *Prirodoslovlja*, sam tekst (bolje rečeno, onaj dio teksta koji se odnosi na Dalmaciju i Panoniju) iznjedrio je još četiri (odreda grčka) imena: to su Timej, Kalimah, Eratosten i Polibije. Broj poznatih (to jest imenovanih) izvora za prvu geografsku knjigu penje se, dakle, na 41. Valja, međutim, imati na umu da je riječ o izboru iz bibliografije, a ne o konačnom popisu, kako nas obavješćuje sam autor na čelo popisa stavivši naslov: *Ex auctoribus*. Radi lakšeg snalaženja u Plinijevom popisu literature, njegovim ću izvorima

5.–2. st. pr. Kr.	1. st. pr. Kr.	1. st.
Tukidid (5./4. st.)	Ksenofont (2./1. st.)	Tit Livije
Teopomp (4. st.)	Artemidor (2./1. st.)	Lucije Aruncije
Kalifan (prije Aristotela)	Varon (2./1. st.)	Turanije Gracil
Timej (4./3. st.)	Celije (2./1. st.)	Marko Agripa
Teofrast (4./3. st.)	Kornelije Nepot	božanski August
Kalimah (3. st.)	Diodor Sikulski	Higin
Eratosten (3./2. st.)	Varon Atački	Atej Kapiton
Polibije (3./2. st.)	Aleksandar Polihistor	Verije Flak
Katon Cenzor (3./2. st.)	Isidor	Statije Sebos
Nimfodor (3. ili 2. st.)	Timagen	Kornelije Valerijan
Metrodor	Valerije Antijat	Pomponije Mela
Gelijan (Gelije) (2. st.)	Lucije Atej	Antistije Veter
Lucije Pison (2. st.)	Kurion otac	Licinije Mucijan

23 Kao što će se malo kasnije vidjeti, nisu baš svi izvori s popisa citirani i u samome tekstu, no oni koji jesu prate redosljed s popisa.

dati kronološke okvire i svrstati ih u tri glavna vremenska odsječka – u razdoblje između 5. i 2. st. pr. Kr., kojemu pripadaju autori mahom iz klasičnog i helenističkog, odnosno ranijeg republikanskog doba; slijede izvori iz 1. st. pr. Kr., to jest iz kasnog republikanskog razdoblja, i na kraju oni iz ranog principata koji pokriva dvije trećine 1. st. i uvelike se podudara s Plinijevim vremenom.²⁴

Upada u oči brojčana ravnoteža među tim trima cjelinama, što upućuje na zaključak da se Plinije podjednako služio piscima iz svih spomenutih razdoblja, s time da u prvome pretežu autori grčkog govornog kruga (u omjeru 10 : 3),²⁵ u drugome je udjel »domaćih« i »stranih« ujednačen (7 : 6), dok je u trećem razdoblju omjer obrnuto proporcionalan onome prvome (12 : 1 u korist rimskih autora).

Osim kronološki, Plinijevi bi se izvori mogli razvrstati i tematski, prema glavnom svom znanstvenom interesu. Valja, međutim, imati na umu da su interesi pojedinih pisaca pokrivali nekoliko tematskih obrazaca, pa je teško smjestiti ih u jednu određenu kategoriju. Tri glavne tematske skupine – geografija, povijest i prirodna znanost – mogu se, osim toga, podijeliti i na podskupine, što bi u konačnici dalo ovakvu sliku:

Geografi		Povjesničari	Prirodnoznanstvenici		
Pravi geografi	Korografi		Pravi prirodnoznanstvenici	Agronomi	Taumasolozi i paradoksografi
Eratosten	Kalimah	Tukidid	Teofrast	Katon Cenzor	Kalifan?
Polibije!	Ksenofont	Teopomp	Katon Cenzor	Varon	Nimfodor
Artemidor	Artemidor	Timej	Metrodor	Kornelije Nepot	Varon
Kornelije Nepot	Varon	Katon Cenzor	Varon	Turanije Gracil	Turanije Gracil
Varon Atački?	Kornelije Nepot	Gelijan (Gelije)	Kornelije Nepot	Higin	V<al>erije Flak
Aleksandar Polihistor	Varon Atački?	Lucije Pison	Turanije Gracil		Statije Sebos
Isidor	Pomponije Mela	Celije	Licinije Mucijan		Licinije Mucijan
Timagen	Licinije Mucijan	Kornelije Nepot			
Kurion otac		Diodor Sikulski			
Tit Livije!		Timagen			
Turanije Gracil		Valerije Antijat			
Marko Agripa		Lucije Aruncije			

24 U tablicu nisu uneseni Fabricije Tusko i Kalikrat, jer se o prvome ništa ne zna, dok je drugi problem za sebe, o čemu nešto kasnije u tekstu. Oni ionako ne bi osjetno narušili ujednačeni kronološki omjer koji tablica pokazuje.

25 Taj bi omjer, međutim, s obzirom na količinu ekscerpiranih podataka, zacijelo bio mnogo ujednačeniji, budući da je Katon Cenzor jedan od tri najčešće citirana Plinijeva izvora.

Geografi		Povjesničari	Prirodosnanstvenici		
Pravi geografi	Korografi		Pravi prirodosnanstvenici	Agronomi	Taumasolozi i paradoksografi
božanski August		Atej Kapiton			
Higin		Valerije Flak			
Statije Sebos		Kornelije Valerijan			
Antistije Veter?		Antistije Veter?			

Upitnici uz neka imena označuju nesigurnost u pogledu tematske atribucije – te pisce Plinije nije citirao u tekstu pa nije sigurna narav njihovih podataka, no prema onome što se o njima znade uvjetno sam ih smjestila u dotične rubrike.²⁶ Dva historijska autoriteta, Polibije i Livije, našli su se među geografima zbog vrste podataka koje je Plinije od njih preuzeo, dok čak desetorica autora pokrivaju više od jedne rubrike;²⁷ među njima su Varon i Katon, dva svestrana pisca i glavni Plinijevi izvori za pregršt različitih podataka (Varon, osim toga, pokriva i umjetnost i lingvistiku, to jest etimologiju, i starinarstvo). Marka Agripu i Oktavijana Augusta smjestila sam među geografske izvore, iako čine zasebnu kategoriju izvora koja bi se mogla nazvati »službenim izvorima« (kamo pripadaju podaci iz državnih dokumenata kao što su, primjerice, provincijske formule, cenzorske liste, statistički popisi i slično). Dvojica pak autora, Fabricije Tusko i Lucije Atej, nisu se našli na tematskoj tablici, jer se o prvome ništa ne zna, a drugi je inače bio poznati filolog pa nije jasno kakvu je vrst podataka Plinije crpio iz njegova opusa, tim više što ga ne citira u tekstu.

Analiza izvorâ za 3. knjigu *Naturalis historiae* iziskivala je prethodno temeljito istraživanje. Valjalo je ustanoviti nalaze li se dotični autori na popisu izvorâ za neku drugu knjigu (i za koju), te citira li ih Plinije i u samome tekstu; iz pojedinih citata namjeravala sam, naime, dokučiti tematiku djela iz kojeg je Plinije crpio podatke, osobito u slučaju onih pisaca čiji opus nije očuvan ili poznat. Istraživanjem sam obuhvatila i već spomenuta četiri grčka autora koji se ne nalaze na popisu, ali se citiraju u 3. knjizi. Činjenica da se nalaze na popisima izvora za preostale tri geografske knjige (4., 5. i 6.) govori u prilog mojoj pretpostavci da ih je Plinije greškom izostavio s popisa za 3. knjigu, tim više što ih citira u samome tekstu. No, ne uzmimo mu to za zlo, jer se već u *Predgovoru* ogradio i unaprijed ispričao za neizbježne propuste: *Nec dubitamus multa esse quae et nos praeterierint. Homines enim sumus et occupati officiis subsicivisque temporibus ista curamus, id est nocturnis, ne quis vestrum putet his cessatum horis – »I ne sumnjam da je i meni mnogo toga promaknulo; ta čovjek sam, zaokupljen dužnostima, a time se bavim u slobodno vrijeme, to jest noću, da ne bi tkogod mislio da su ti sati besposleni« (Praef., 18).*

Evo, dakle, pregleda izvorâ za 3. knjigu i njihova pojavljivanja u drugim knjigama *Prirodoslovlja*. Tablica će mnogo toga reći sama.

26 Riječ je o Kalifanu, Nimfodoru, Higinu, Kurionu Starijem i Kalikratu.

27 To su: Katon, Varon, Timagen, Artemidor, Kornelije Nepot, Turanije Gracil, Higin, Valerije Flak, Statije Sebos i Licinije Mucijan.

Knjiga NH	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.	33.	34.	35.	36.	37.
POPIS IZVORA ZA 3. KNJIGU <i>NATURALIS HISTORIAE</i>																																				
Turanije Gracil	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kornelije Nepot	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Tit Livije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Katon Cenzor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Marko Agripa	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Varon	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
August	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Varon Atacki	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Antijat	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Higin	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Lucije Veter	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Pomponije Mela	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kurion Otac	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Celije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Aruncije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Sebos	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Licinije Mucijan	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Fabricije Tusko	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Lucije Atej	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Atej Kapiton	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Verije Flak	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Lucije Pison	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Gelijan	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Valerijan	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Artemidor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Aleksandar Polihistor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Tukidid	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Teofrast	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Isidor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Teopomp	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Metrodor Skepsijac	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kalokrat	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Ksenofont Lampsakćanin	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Diodor Sirakužanin	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Nimfodor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kalifan	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Tinagen	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
IZVORI KOJI NISU NA POPISU ZA 3. KNJIGU, ALI SE U NJOJ CITIRAJU																																				
Polibije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Eratosten	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Timej	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Kalimah	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
IZVORI KOJI NISU NA POPISU ZA 3. KNJIGU, NITI SE U NJOJ CITIRAJU (A MJERODAVNI SU ZA INFORMACIJE O ILIRIKU)																																				
Hekatej	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Herodot	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Efor	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Posidonije	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
Pompej Trog	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□

Legenda: □ na popisu je izvor za 3. knjigu *Naturalis historiae*, ali se u njoj ne citira

□ na popisu je izvor za 3. knjigu i citira se u njoj

● nije na popisu izvora za 3. knjigu, ali se u njoj citira

Prije negoli se pozabavimo svakim pojedinim izvorom, treba zaviriti u sadržaj svih četiriju geografskih knjiga *Prirodoslovlja*, kako bi analiza djela iz kojih je Plinije vadio informacije bila što potpunija. Treća i četvrta knjiga posvećene su geografiji Europe. Prva od njih sadrži opis dviju hispanских provincija (Betike i Ovostrane Hispanije), zatim Narbonske Galije, čitave Italije i pripadajućih joj otoka, Histrije, alpskog područja, Norika, Dalmacije, Panonije, Mezije i konačno otokâ u Jonskom i Jadranskom moru. U četvrtoj se knjizi nastavlja opis Europe – ovdje su obrađeni: Grčka, Makedonija, Trakija, Pont, Dakija, Sarmatija, Skitija, Germanija, Britanija, Galija, Lusitanija i ostatak Hispanije. Peta je knjiga, ugrubo gledano, posvećena geografiji Afrike i sadrži opis Mauretanijske, Numidijske, provincije Afrike, Kirenaike i Egipta, ali poprilično zalazi i na azijski kontinent: Arabija, Idumeja, Sirija, Palestina, Samarija, Judeja, Fenikija, Kilikija, Mala Azija te otoci u Jonskom moru. Šesta, posljednja geografska knjiga posvećena je Aziji, kako slijedi: Pont, Paflagonija, Kapadokija, Kimerijski Bospor, Armenija, Albanija, Iberija, Kavkaz, Medija, Kina, Indija, Perzijski zaljev, Mezopotamija, Crveno more, Etiopija. *Naturalis historia* na taj je način obuhvatila cijeli poznati svijet, nastojeći ga sa što manje riječi i uz što više informacija približiti Rimu flavijevskog doba.

Nakon što smo se upoznali sa sadržajem geografskih knjiga, potrebno je osvrnuti se na svaki pojedini izvor s Plinijeva popisa za 3. knjigu, koja se nalazi u središtu našeg zanimanja s obzirom na to da obuhvaća ilirički prostor. Pritom ću poštovati Plinijev redoslijed kojim ih je nabrojao, dodavši na kraju i preostale koji nedostaju popisu.

Turanije Gracil (možda s prijelaza erâ), prvi na popisu »domaćih« autora, ne nalazi se među izvorima za ostale geografske knjige; u 3. knjizi citiran je samo jednom, i to u vezi s dimenzijama Gibraltara – Plinije ga je očigledno smatrao neprikosnovenim autoritetom, budući da je bio *iuxta genitus* (usp. *NH* 3.3). Njegovo hispanско podrijetlo potvrđeno je i dvama preostalim citatima u *Prirodoslovlju* – o vođenoj nemani koja se pojavila u Hispaniji (*NH* 9.11) i o čečmenom piću iz Betike i Afrike (*NH* 18.75). Teško je išta reći o njegovu opusu, budući da je Plinije jedini koji ga spominje – pretpostavlja se da je napisao neki spis o prirodoslovlju (odakle vjerojatno prva dva podatka), te jedan o poljodjelstvu (iz njega možda potječe treća informacija).²⁸

Slijedi jedan od citiranih autora, **Kornelije Nepot**, povjesničar i prijatelj Varonov i Ciceronov, zemljak Katulov. Izvor je za sve četiri geografske knjige, od čega se u 3. knjizi citira čak četiri puta. Plinije nas obavješćuje da je Nepot podrijetlom iz doline Pada (*Padi accola*, *NH* 3.127), te da je umro u doba Augustove vladavine (*qui divi Augusti principatu obiit*, *NH* 9.137 i 10.60). Narav podataka koje je Plinije preuzeo od Nepota jasno upućuje na predodžbu koju je antika imala o povijesnoj i geografskoj znanosti – te dvije discipline nisu se oštro razlikovale, već naprotiv preklapale i upotpunjavale informacijama etnografske, paradoksografske i druge naravi. Tako su iz Nepotova opusa preuzeti neki posve geografski podaci (*NH* 3.4, 3.132, 4.77, 6.31, 6.199), zatim poneki povijesni (*NH* 3.125) i etimološki (*NH* 3.127, 6.5), te poneka zanimljivost (5.4). S obzirom na sve to, teško je razlučiti koje su se informacije mogle nalaziti u Nepotovoj *Kronici* (*Chronica*), opsežnom pregledu povijesti koji je počinjao s mitskim Saturnovim vremenom, a koje pak u izgubljenoj zbirci *Primjeri* (*Exempla*), punoj anegdota i različitih prirodnoznanstvenih, zemljopisnih, povijesnih i etnografskih zanimljivosti. Odatle vjerojatno potječe većina građe koju je Plinije uklopio u ostalih dvanaest knjiga različite tematike (vidi tablicu). Osim toga, izgleda da je Nepot napisao i jednu korografiju, sudeći barem prema podacima vezanim uz priobalje, raštrkanima kod Pomponija Mele i Plinija Starijeg.²⁹

28 O Turanijevu opusu: W. KROLL, s. u., br. 7, RE VII A2, 1948: 1904–1910; LEKSIKON 1996: 590. Osim ta dva priručnika, za sve Plinijeve izvore služila sam se i s jednom poviješću književnosti (BUDIMIR – FLAŠAR 1978²) i s jednim opsežnijim pregledom antičke literature (PARETI 1967a; 1967b), svjesno se ograničivši na te nas-

love. Bibliografija koja se tiče povijesti antičke književnosti preobilata je i, smatram, u ovom slučaju prezahtjevna. Usp. i DOMIĆ KUNIĆ 2003: 340–358.

29 O Korneliju Nepotu: G. WISSOVA, s. u., br. 275, RE IV.1, 1900: 1408–1417; LEKSIKON 1996: 431. O pretpostavljenoj *Korografiji* vidi kod G. Wissowe, *op. cit.*

Tit Livije sljedeći je izvor s Plinijeva popisa. Na stotine stranica napisano je o njemu i njegovu kapitalnom povijesnom djelu *Od osnutka Rima (Ab urbe condita)*, obimnom ljetopisu koji je obuhvaćao povijest Rima od njegovih početaka do Druzove smrti godine 9. pr. Kr.; da ga nije osuđivala smrt (17. poslije Krista), Livije bi bio obradio i najnovije događaje. Plinije je mogao vrlo mnogo crpiti od tog pisca čije je djelo »u najkraćem roku steklo široku popularnost u Rimu. Ono je postalo klasika i zasjenilo sve prethodne ljetopise, onemogućivši u isto vrijeme svim kasnijim piscima da se pokušaju takmičiti s njime«. ³⁰ No, Livije mu je poslužio kao izvor za samo tri knjige, od kojih je jedna posvećena kozmologiji (2.), druga geografiji (3.), a treća antropologiji (7.). Čudno, s obzirom na Livijev ugled (sam ga je Plinije nazvao »osobito slavnim piscem«, *auctor celeberrimus, Praef.*, 16, izrijeком spomenuvši njegovu *Historiam ab origine urbis*) i na činjenicu da se posve uklapao u Augustovu koncepciju dobrog stručnjaka koji djeluje za dobrobit Rima, ³¹ što je, uostalom, bio i Plinijev cilj. Unatoč historijskom Livijevu određenju, Plinije je (sudeći prema dvama citatima iz 3. knjige) iz njegova djela preuzeo tek poneki zemljopisni podatak (*NH* 3.4 – dužina oceanske obale Hispanije, *NH* 3.132 – širina lanca Alpa).

Marko Porcije Katon Cenzor (234.–149. pr. Kr.), naprotiv, jedan je od najviše citiranih Plinijevih izvora uopće – njegovi se podaci pojavljuju u čak 17 knjiga *Prirodoslovlja*. ³² Izvor je, između ostaloga, i za prve dvije geografske knjige, od čega je u prvoj citiran sedam puta. Plinije ga najčešće spominje u knjigama posvećenima botanici, agrikulturi, hortikulturi i biljnoj farmakologiji, što je i razumljivo s obzirom na to da je Katonov spis *De agricultura (O poljodjelstvu)* u antici slovio kao poljodjelski udžbenik bez premca, o čemu je i Plinije ostavio svjedočanstvo: »Onaj prvi Katon, koji je bio iznimno slavljen zbog trijumfa i cenzorske službe, no još više zbog svoje književničke vrsnoće i zbog preporuka koje je rimskom narodu dao u vezi s poljodjelstvom (...)«. ³³ Narav podataka preuzetih od Katona Cenzora (osim poljodjelstva, odnose se i na stariju povijest Italije) upućuje i na druga njegova djela, poglavito na danas izgubljeni zbirku različitih savjeta upućenu sinu Marku (*Libri ad Marcum filium*), ³⁴ iz koje Plinije na jednome mjestu izravno prepisuje, ³⁵ zatim na spis *O liječništvu (De medicina)* od kojeg su očuvani neznatni fragmenti, te osobito na znamenito historioografsko djelo *Podrijetla (Origines)* koje Plinije, izgleda, naziva *Analima*, iako je koncipirano posve drugačije od dotadašnje analističke prakse. ³⁶ Iz toga posljednjega djela potječu i svi navodi iz Plinijeve 3. knjige, redom se odnoseći na pojedine dijelove Italije i ponešto na alpsko područje. Valja spomenuti i barem neke od Katonovih brojnih govora, budući da ih Plinije na dva mjesta spominje kao izvor nekih informacija. ³⁷ Bilo bi nadasve zanimljivo dokučiti je li polihistor pročitao i govor

30 PARETI 1967a: 361. O Liviju još: A. KLOTZ, s. v., br. 9, RE XIII.1, 1926: 816–852; LEKSIKON 1996: 391.

31 Usp. KATIČIĆ 1995: 309.

32 Od njega su više puta citirani samo Varon (u 27 knjiga), Teofrast (u 21 knjizi) i Licinije Mucijan (u 20 knjiga). O Katonu: R. HELM, s. v., br. 9, RE XXII.1, 1953: 145–165; LEKSIKON 1996: 336–338.

33 *Catonum ille primus, triumpho et censura super cetra insignis, magis tamen etiamnum claritate litterarum praeceptisque omnium rerum expetendarum datis generi Romano (...)* (*NH* 14.44). Na drugome mjestu (*NH* 18.23) Plinije otkriva da Katonov spis potječe od knjige poljodjelskih savjeta Kartažanina Maga, kojeg su Rimljani smatrali vrhunskim autoritetom u toj sferi znanja.

34 Ta je zbirka, pravi mali enciklopedijski priručnik, sadržavala različite poljoprivredne, retoričke, medicinske, vojne i pravne savjete – blijed odraz tog izgubljenog djela oču-

vala je mnogo kasnija zbirka pod naslovom *Katonovi dvostihovi (Disticha Catonis)* (usp. LEKSIKON 1996: 336).

35 *Quam ob rem verba eius ipsa ponemus: Dicam de istis Graecis suo loco, Marci fili (...)* – »Zbog toga navodim njegove riječi: Govorit ću u svoje vrijeme o tim Grcima, sine Marko (...)» (*NH* 29.14).

36 *Certe Cato, cum imperatorum nomina annalibus detraxerit, eum, qui fortissime proeliatus esset in Punica acie, Surum tradidit vocatum altero dente mutilato* – »Činjenica je da je Katon, iako je iz Anala uklonio imena vojnih zapovjednika, zabilježio da su slona u kartaškoj vojsci, koji je bio najhrabriji u bitci, zvali Sirijcem i da je imao jednu slomljenu kljovu» (*NH* 8.11). Bilo je to vrlo cijenjeno i već u antici često citirano djelo; do nas je doprlo u nekoliko fragmenata.

37 *Iam Catonis censoris orationes aprunum exprobrant callum* – »Već u govorima Katon Cenzor prigovara zbog veprovine» (*NH* 8.11); *Exstant Catonis in censura vocife-*

pod naslovom *O vojnim problemima u vezi s Histrijom* (*De re Histriae militari*) od kojega je očuvan tek naslov. Kako god bilo, vrlo je vjerojatno crpio i iz drugih Katonovih govora i spisa koje na ovom mjestu nisam poimence spomenula, budući da su (sudeći barem po naslovima) zacijelo sadržavali pravi rudnik korisnih informacija.

Marko Vipsanije Agripa sljedeći je autor s Plinijeva popisa.³⁸ Augustov bliski suradnik i zet zauzima važno mjesto među geografskim izvorima, s obzirom na činjenicu da je obilato citiran u sve četiri knjige *Prirodoslovlja* posvećene zemljopisu poznatoga svijeta. Agripin *orbis pictus*, velika karta svijeta načinjena na Eratostenovim temeljima i nadopunjena (naj)novijim podacima dobivenim putem hodoloških istraživanja, Plinijev je glavni izvor za dimenzije pojedinih geografskih cjelina ili njihovih dijelova. Zahvaljujući upravo tome, Agripina je karta oteta zaboravu vremena, jer *Naturalis historia* jedino je djelo koje je izričito spominje i citira. Plinije nas tako obavještava da je Agripa »*bio naumio izložiti kartu svijeta pred oči Rimljana*« (NH 3.17), no umro je ne dočekavši da je vidi ovješenu o zid Vipsanijina trijema; to je učinio Oktavijan August, »*prema zamislima i bilješkama Marka Agripe*«, pet godina nakon njegove smrti.³⁹ Iz Plinijevih citata poznato je da je Agripa bio premjerio i kopna i mora poznatog svijeta, dajući detaljne obavijesti o dimenzijama pojedinih provincija i topografskih objekata (otoka, planina, rijeka i sl.), te o udaljenostima između pojedinih mjesta. Glavna svrha njegove karte bila je da pruži brzu i preglednu slikovnu informaciju o udaljenostima i značajkama pojedinih područja, ali da ujedno omogućiti da se jednim pogledom obuhvati cijeli rimski imperij. Geografske knjige *Prirodoslovlja* pune su izmjera preuzetih s Agripine karte,⁴⁰ a tako i opisi pojedinih geografskih objekata, među kojima je zacijelo i panonski *Mons Claudius*, iako Agripino ime uz njega nije izravno spomenuto. Plinijev opis te planine ne ostavlja mjesta dvojbi da je riječ o opisivanju slikovnog predloška; promatrač, naime, kao na karti prati tokove panonskih rijeka, Save i Drave, i zaustavlja se na ovoj istaknutoj prirodnoj barijeri, gledajući dalje u smjeru svojeg zamišljenog putovanja: (...) *Mons Claudius cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci* – »(...) *planina Kladij kojoj su sprijeda Skordisci, straga Taurisci*« (NH 3.148).⁴¹ U slučaju ilirskih provincija, Agripa se, inače, izričito spominje na samo jednome mjestu, i to u vezi s dimenzijama Ilirika, tj. primorskog dijela provincije Dalmacije (NH 3.150). Kartu su pratili *commentarii geographici*, geografske bilješke koje Plinije izravno spominje (NH 3.17) i koje su bile tekstualni dodatak samoj karti. Zapravo, svi navodi dimenzija i udaljenosti, pripisani Agripi, nalazili su se prije u komentarima nego na samoj karti, iako se i karta i njoj pripadajući tekstualni dio moraju gledati kao cjelina. *Komentari* su nepovratno nestali (očuvani su samo ulomci, i to, kako rekosmo, zahvaljujući upravo Plinijevoj enciklopediji), no odjek ilustrativnog dijela, same karte, može se prepoznati u *Tabuli Peutingeriani*, ilustriranom itineraru za koji se vjeruje da je načinjen po predlošku iz Augustova doba – konkretno, prema Agripinom *orbi picto*.⁴² Osim kartom i komentarima, Plinije se poslužio i drugim spisima izašlima ispod Agripina pera. U sedmoj knjizi, u kojoj govori o Augustovu sretnom usudu, spomenuo je i jednu epizodu koju je pronašao u zabilješkama Marka Agripe i Cilnija Mecenata (*ut fatentur Agrippa ac Maecenas*, NH 7.149) – riječ je po svemu sudeći o Agripi-

rationes mulieribus statuas Romanis in provinciis poni – »Postoje Katonovi govori za zabranu postavljanja kipova ženama u rimskim provincijama« (NH 34.31). Među 81 govorom, koliko ih je danas poznato barem po naslovu (neki i po kratkim ulomcima) (usp. LEKSIKON 1996: 337–338), teško je prepoznati na koja dva Plinije aludira – ovaj drugi možda je bio poznat pod naslovom *De signis et tabulis* (*O slikama i kipovima*).

38 R. HANSLIK, s. v., RE IX A1, 1961: 1226–1275, te osobito DETLEFSEN 1906; usp. i LEKSIKON 1996: 8.

39 (...) *ex destinatione et commentariis M. Agrippae* (NH 3.17). O dataciji postavljanja karte u trijem usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 351–352.

40 Citati (izričito pripisani Agripi) pobrojani su kod DILKE 1985: 44–50.

41 O tome zasad usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 173, 180–181, te A. DOMIĆ KUNIĆ, *Mons Claudius*, čimbenik razgraničenja i susretanja panonskog istoka i zapada (uskoro u tisku).

42 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 353 i bilj. 61.

nom autobiografskom djelu (*De vita sua*), koje također nije očuvano. Osim toga, spominje jedan njegov govor, »po tonu uzvišen i vrijedan najvećeg među građanima« (*oratio magnifica et maximo civium digna*), o tome da se sve slikarije i skulpture moraju proglasiti državnim dobrom (NH 35.26),⁴³ a na drugome mjestu i njegova *Sjećanja na edilsku službu* (*Commemoratio suae aedilitatis*), odakle je crpio podatke za gradnju *Aquae virginis* u Rimu (NH 36.121).

Marko Terencije Varon (116.–27. pr. Kr.) sljedeći je »domaći« izvor s Plinijeva popisa – što više, jedan od Plinijevih najvećih autoriteta od kojega ne samo da je crpio mnoštvo različitih podataka nego i u čije se temeljne postavke o moralizatorskoj ulozi pisane riječi ugledao.⁴⁴ Varon mu je izvorom za čak 27 knjiga (među njima i za sve četiri geografske), a citira ga i u šest knjiga za koje se ne nalazi na popisu autorâ; u 3. knjizi izrijeком ga spominje šest puta – u vezi s drevnom poviješću Hispanije (NH 3.8), s obalnim dijelom Italije (NH 3.45, 3.95, 3.101) i samom Italijom (NH 3.109), te s Naronskim konventom u Dalmaciji (NH 3.142). Varon je uživao glas jednog od najučenijih Rimljana i najvećih znanstvenika, a k tomu je bio i najplodniji pisac latinskoga govornog kruga – autorom je 75 djela s područja različitih znanstvenih i književnih grana.⁴⁵ Do nas je dopro tek mali djelić tog golemog opusa: jedan čitav spis (*Res rusticae*, *Seoski poslovi*) i dio spisa *De lingua Latina* (*O latinskom jeziku*), te nekoliko ulomaka iz njegovih menipskih satira; nepovratno su, međutim, propale *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* (*Božanske i ljudske starine*), najvažnije povijesno i antikvarsko djelo, glavni izvor mnogim naraštajima za poznavanje rimskih starina, te njegova enciklopedija *Disciplinae* (*Znanosti i umijeća*). Upravo iz ta dva kapitalna djela Plinije je crpio golem broj podataka i ugradio ih u tkivo svojeg *Prirodoslovlja*, no vrlo je vjerojatno čitao i drugo iz Varonova opusa. Teško je razlučiti odakle potječe koja informacija, jer je Varon u svako svoje djelo ubacivao različite korisne i zanimljive podatke, sudeći barem prema očuvanim fragmentima. Plinije izričito spominje njegove *Starine* (NH 13.87) i raspravu o poljodjelstvu (to jest *Seoske poslove*) koju »se osjetio potaknutim objaviti u 81. godini života« (NH 18.23), no u obzir bi mogli doći i drugi naslovi (poglavito sveobuhvatne *Znanosti i umijeća*), sudeći barem prema tematici podataka rasutih po čitavom *Prirodoslovlju*. Predlažem neke: *De lingua Latina*, odakle je mogao prikupiti etimološke podatke vezane uz astronomiju (NH 2.8) i Lusitaniju (NH 3.8), spis *De Pompeio* za informacije vezane uz Gneja Pompeja (NH 6.51–52, 7.81), te *periplus* odakle bi mogli potjecati opis italiskog primorja (NH 3.45), dužina velikogrčke obale (NH 3.95), dimenzije obala Crnoga mora (NH 4.77–78), opis obale Hispanije (NH 4.115) i podatak o Meotidskom (Azovskom) jezeru (NH 6.38).⁴⁶ Informaciju o dalmatinskim sudbenim konventima Plinije je također možda pronašao kod Varona, iako je izvjesno da se u vezi s tom temom poslužio i službenim dokumentima;⁴⁷ Varona izričito navodi kao izvor informacije o broju zajednica uključenih u Naronski konvent (NH 3.142). Veliki je antikvar, naime, bio izvor prvoga reda za Dalmaciju kasnorepublikanskog vremena, budući da je, kao kvestor Gaja Koskonija, sudjelovao u delmatskom ratu 78.–76. pr. Kr. i osobno upoznao (barem) taj dio Ilirika.⁴⁸ No, osim očuvanog navoda o značajkama iliričkih žena (*Res rustica*, 2.10), nije poznato u koja je svoja djela uklopio ostale podatke o Dalmaciji. Vratimo se, međutim, *Prirodoslovlju*. Osim spomenutih Varonovih naslova, predložiti ću još nekoliko koji bi mogli ući u uži izbor za Plinijevu

43 Od govora danas je ostao samo naslov: *De tabulis signisque publicandis* (*O potrebi davanja na državnu uporabu slika i kipova*).

44 O Varonu: H. DAHLMANN, s. v., RE, Suppl. VI, 1935: 1172–1277; SALLMANN 1971; LEKSIKON 1996: 598–600.

45 Sv. Augustin za njega je rekao: »Napisao je koliko drugi ne bi stigao ni pročitati« (preuzeto od LISIČAR 1971: 396). Za popis Varonovih djela vidi: LEKSIKON 1996: 598–600.

46 Među Varonovim spisima, redom neočuvanim, postoji nekoliko naslova te tematike: *De ora maritima* (*O morskoj obali*), *De litoribus* (*O obalama*), *De aestuariis* (*O ušćima*), *Ephemeris navalis* (*Pomorski dnevnik*) te *Navales* (*Pomorstvo*) – usp. LEKSIKON 1996: 600.

47 Usp. VULIĆ 1961: 82; ČAČE 1989: 81.

48 Usp. WILKES 1977: 744; ČAČE 1997: 31. S. Badian, naprotiv, misli da je Varon u Iliriku bio već 84. pr. Kr. (S. Badian. *Waiting for Sulla*. JRD, 52/1962: 58 i d. – preuzeto iz spomenute literature).

enciklopediju (bez mogućnosti da svoj prijedlog osnažim i dokazima): *De gente populi Romani*, *De vita populi Romani*, *Res urbanae* i *Annales* (odakle bi mogli potjecati podaci vezani uz prošlost Rima), *Logistorici* (možda izvor za neka etimološka tumačenja), *De mensuris* (možda je odatle Varonova procjena vrijednosti atičkog talenta, NH 35.136), *De vita sua* (pretpostavljam da otuda potječe pregršt informacija o umjetničkim djelima u Rimu i o zbirci umjetnina u vlasništvu samoga Varona, NH 33.155, te na nekoliko mjesta u 35. i 36. knjizi).

Kao i Agripina karta, i zabilješke koje je ostavio **Oktavijan August** imale su više službeni nego geografski ili povijesni značaj, tako da idu u red zajedno s provincijalnim formulama, cenzorskim listama i statističkim popisima kojima se Plinije naširoko služi. August se spominje na popisu izvora za dvije geografske knjige (3. i 4. knjigu *Naturalis historiae*), a izričito se (triput) citira u prvoj od njih, i to u vezi sa svojom podjelom Italije na jedanaest regija. U sva tri navrata Plinije spominje njegovu *discriptionem*,⁴⁹ što bi, s obzirom na arhaičan oblik (*discriptio* umjesto uobičajenog *descriptio*),⁵⁰ lako upućivalo na naslov spisa – on bi glasio: *Discriptio Italiae totius in regiones undecim* i sastojao bi se od abecednog popisa gradova, po pojedinim regijama Italije. Augustova pisana ostavština danas se sastoji samo od njegova *Popisa djela* (*Index rerum gestarum*), očuvanog u obliku dvojezičnog natpisa na kamenim pločama s unutrašnje oplata augusteja iz galatijske Ankire, no znade se da je princeps bio sastavio i budućim naraštajima ostavio i memoare koji su mogli nositi jedan od, za tu književnu formu uobičajenih, naslova – *Zabilješke* (*Commentarii*) ili *De vita sua* (*O vlastitom životu*).⁵¹ I dok je *Popis djela* koncipiran preopćenito da bi Plinije iz njega mogao izvući konkretne podatke, memoari su u 13 knjiga zacijelo sadržavali sve relevantne informacije o zbivanjima u državi tijekom principata Oktavijana Augusta. Te memoare izrijeckom je spomenuo nešto kasniji povjesničar Apijan kao svoj glavni izvor za povijest iliričkog prostora⁵² – sudeći prema Apijanovu tekstu, Plinije je odatle preuzeo barem nekoliko informacija, kao što su, primjerice, popis etničkih zajednica u južnodalmatinskom primorju (NH 3.144; usp. Apijan, *Illyr.*, 4.16), geografski smještaj Panonije u odnosu na Dalmaciju (NH 3.147; usp. Apijan, *Illyr.*, 3.14, 4.22), a možda i neuobičajeno detaljan opis Segestike/Siscije (NH 3.148; usp. Apijan, *Illyr.*, 4.22–24). Ovaj zadnji podatak mogao bi potjecati iz Oktavijanova opisa opsade Segestike tijekom iliričkog pohoda 35.–33. pr. Kr.⁵³ Osim svega toga, na dva mjesta u *Prirodoslovlju* spominje se Augustova djelatnost vezana uz hodološka istraživanja obale Sjevernoga mora (NH 2.167) i Istoka do Armenije (NH 6.141), što bi upućivalo na već spomenutu kartu svijeta Marka Vipsanija Agripe.⁵⁴

Sljedeći na popisu je **Publije Terencije Varon Atački** (1. st. pr. Kr.)⁵⁵ kojeg je Plinije uvrstio i u popise izvora ostalih geografskih knjiga, no nigdje ga u tekstu nije izričito citirao. Od njegova spjeva *Argonautae* (*Argonauti*) očuvan je tek jedan ulomak, a od drugog epa *Bellum Sequanicum*

49 (...) *divum Augustum (...) discriptionemque ab eo factam Italiae totius in regiones undecim* (NH 3.46); *ex discriptione Augusti* (NH 3.49, 3.62).

50 Teško da bi Plinije odjednom posegnuo za arhaičnim oblikom apelativa *descriptio* («opis») – za to ne vidim nikakvog razloga. Naprotiv, ukoliko je Augustov spis nosio takav naslov, onda je logično da ga je Plinije kao takvoga i prenio u tekst. Spomenuti spis datira se u vrijeme nakon pomicanja granice Italije s Rižane (*Formio*) na Rašu (*Arisia*) – usp. MARGETIC 1978–1979: 345.

51 Usp. LEKSIKON 1996: 92.

52 Τὰ μὲν δὴ πάλαι τοσαῦτα περὶ Ἰλλυριῶν καὶ Παίωνων ἔσχον εὐρεῖν ἐν δὲ τοῖς ὑπομνήμασι τοῦ δευτέρου Καίσαρος, τοῦ κληθέντος καὶ Σεβαστοῦ, παλαιότερον μὲν οὐδὲν οὐδ' ἐν τοῖσδε περὶ Παίωνων

εἶ pov – »Toliko sam mogao doznati o ranijoj povijesti Ilira i Peonaca; čak ni u memoarima drugoga Cezara zvanog August nisam mogao naći nijedan raniji podatak o Peoncima« (*Illyrike*, 3.14).

53 Opširnije u: DOMIĆ KUNIĆ 2003: 85.

54 Postoji starije mišljenje da je August bio objavio vlastitu kartu, koncipiranu u obliku itinerara (JELIĆ 1898: 237). No, osim Cezarove karte, prve poznate rimske karte svijeta koju kasnoantički i ranosrednjovjekovni izvori nazivaju *cosmographia Iulii Caesaris*, spominje se još samo Agripin *orbis pictus* koji je, uostalom, bio naručen i izveden u Augustovo doba, pa prema tome posredno možda i nazvan Augustovom kartom. O tome vidi DOMIĆ KUNIĆ 2003: 351.

55 Usp. LEKSIKON 1996: 600.

(*Sekvanski rat*) samo jedan redak, pa je teško ustanoviti jesu li oni Pliniju poslužili kao izvor za podunavske zemlje i za Galiju; treće djelo, didaktička poema *Chorographia* (*Opis zemalja*), spjevana prema nekom grčkom predlošku, mnogo je, međutim, vjerojatniji izvor podataka za geografske knjige. Pretpostavku ne možemo provjeriti, jer su očuvani tek neznatni ulomci. Varon Atački se na popisu izvora za 3. knjigu nalazi između božanskog Augusta (citiranog prvi put u *NH* 3.46) i Valerija Antijata (citiranoga u *NH* 3.70), a s obzirom na to da redosljed izvora na popisu poštuje redosljed njihova pojavljivanja u samome tekstu, (prvi) podatak preuzet od spomenutog rimskog epičara nalazi se negdje između ta dva poglavlja i tiče se Ligurije, Lacija ili Kampanije. Za prepoznavanje ostalih od njega preuzetih informacija nema nikakvoga ključa.

Njegov suvremenik **Valerije Antijat**, mlađi analist, sljedeće je ime na Plinijevu popisu.⁵⁶ Njegovi *Annales*,⁵⁷ opsežno djelo u 75 knjiga, priskrbili su mu etiketu najčešće čitanog povjesničara u antici, uz Tita Livija kojemu je bio i jednim od izvora; danas je ostalo tek nešto ulomaka. O Antijatu se znade tek ponešto – Velej Paterkul nas obavješćuje da je *vetustior Sisenna fuit Coelius, aequalis Sisenae Rutilius Claudiusque Quadrigarius et Valerius Antias* (»Stariji od Sisene bio Celije, a Sisenini suvremenici su Rutilije i Klaudije Kvadrigarije, te Valerije Antijat«, 2.9.4), a Fronton da su *historiam quoque scripsere Sallustius struete, Pictor incondite, Claudius lepide, Antias invenuste, Sisenna longinque* (»Povijest su pisali i Salustije sažeto, Piktora neumjetno, Klaudije dosjetljivo, Antijat neljupko, Sisena opširno«, *Epistula ad Verum imperatorem*, 1.1). Plinije je u njegovu djelu pronašao građu za čak osam knjiga različite tematike, citirajući ga po jedanput u četiri od njih; za 3. knjigu preuzeo je podatak o Tarkvinijevu osvajanju Lacija (*NH* 3.70).⁵⁸

Nešto mlađi filolog i antikvar **Gaj Julije Higin** (s prijelaza erâ),⁵⁹ učenik Aleksandra Polihistora i ravnatelj palatinske knjižnice, u svojem je bogatom opusu zacijelo imao Pliniju ponuditi mnogo toga zanimljivoga – izvor je za čak 16 knjiga (od toga i za sve četiri geografske). Nažalost, od njegovih spisa raznorodne tematike⁶⁰ očuvani su neznatni ulomci, a Plinije ga izravno citira samo u vezi s poljodjelskim temama, pa je nemoguće u geografskim knjigama *Naturalis historiae* prepoznati podatke koje je od njega preuzeo. S obzirom na poznati naslov jednog njegova djela – *De origine et situ urbium Italicarum* (*O podrijetlu i smještaju italjskih gradova*) – izvjesno je barem da je riječ o povijesti i geografiji Italije, o temi koju je Plinije obradio u 3. knjizi; doista je teško domisliti se kakvi su se i koji podaci našli u ostalim geografskim knjigama – naslovi Higinovih djela u tome pogledu nisu nam ni od kakve pomoći.

Plinijev suvremenik **Lucije Antistije Veter** (*cos.* 55.), legat u Gornjoj Germaniji i prokonzul Azije,⁶¹ izvor je nekih podataka za sve četiri geografske knjige *Prirodoslovlja*. Plinije ga, međutim, ne navodi izričito u tekstu,⁶² a njegov opus inače nije poznat, no zahvaljujući upravo činjenici da je

56 H. VOLKMANN, *s. u.*, br. 98, RE VII A2, 1948: 2313–2340; LEKSIKON 1996: 595.

57 *Anali* su se nazivali i alternativnim imenom – *Historia* (usp. A. Gelije, *Noctes Atticae*, 3.8, 6.9, 7.7).

58 U 13. knjizi *Prirodoslovlja* Plinije je dao dragocjenu informaciju o sadržaju nekih knjiga *Anala* – spominje, naime, da se u 2. knjizi govori o 12 svezaka *Pontificales* (*O svećenstvu*) na latinskom i isto toliko na grčkom, koji su sadržavali filozofske doktrine (*praecepta philosophiae*), te da se u 3. knjizi spominje odluka senata da se ti svesci spale (*NH* 13.87).

59 E. DIEHL, *s. u.*, br. 278, RE X.1, 1918: 628–636; LEKSIKON 1996: 276–277. S njime je možda istovjetan Higin Mitograf, pod čijim je imenom očuvan mitološki pri-

ručnik koji je sadržavao genealogiju bogova i mitološke pripovijesti (usp. KATIČIĆ 1995: 290).

60 Sudeći po naslovima njegovih spisa, zanimao se za filologiju, geografiju, povijest, religiju, starine i poljoprivredu.

61 P. v. ROHDEN, *s. u.*, br. 53, RE I.2, 1894: 2559–2560; LEKSIKON 1996: 45. Antistija spominje Tacit kao konzula (*Annales*, 13.11), legata u Gornjoj Germaniji (*Ann.*, 13.53) i kao prokonzula Azije (*Ann.*, 16.10).

62 Antistije Veter na popisu izvora nalazi se između Julija Higina i Pomponija Mele; nijednoga od te trojice Plinije nije izravno citirao u 3. knjizi (kao ni Kuriona Starijeg koji se spominje nakon Mele), pa je doista nemoguće pokušati ustanoviti koja informacija između zadnjeg citata (Va-

poslužio kao izvor za Plinijevu geografiju zaključuje se da je napisao kakav geografsko-povijesni spis. Mnogi su, naime, legati iza sebe ostavili komentare u kojima su saželi svoja vojna i osobna iskustva vezana uz područje u kome su službovali.⁶³ Ako je tako, onda bi Antistijevo izvješće sadržavalo informacije o germanskim i azijskim zemljama, pa nije jasno zašto se spominje i kao izvor za 3. knjigu koja ne pokriva te prostore. Situacija se, međutim, mijenja, ukoliko ima pravo K. G. Sallmann koji mu pripisuje jednu korografiju.⁶⁴

Korografiju je napisao i malo stariji njihov suvremenik, geograf **Pomponije Mela**,⁶⁵ koji se pojavljuje kao izvor za sve četiri geografske knjige, te za još četiri druge koje se bave zoologijom i botanikom. Njegov spis *Chorographia* (*Opis zemalja*) smatra se najstarijim rimskim geografskim djelom, sastavljenim na temeljima stručne helenističke literature kojoj je predstavnik Posidonije. Autor je, prema vlastitim riječima, ondje opisao *oras omnium et litora ut intra extraque sunt* (»primorje i obalu svih zemalja koje su unutra i izvan«, 1.2), s time da se puno bolje snašao pri opisu priobalnih krajeva nego onih u unutrašnjosti. Osim geografskih podataka, Mela je u svoje djelo uklopio i mnoštvo informacija o podneblju, običajima stanovnika, mitološkom nasljeđu i povijesnim događajima. Iako nije poimence spomenut u Plinijevim geografskim knjigama, ipak se, barem u slučaju Ilirika (koji nas ovdje zanima), naslućuju dijelovi možda preuzeti iz njegove *Korografije*;⁶⁶ no, jednako tako moglo bi biti da su se i Plinije i Mela poslužili istim izvorima, to jest starijom grčkom literaturom koja obiluje izvješćima u obliku peripla.⁶⁷ Melin je spis, naime, učena kompilacija, sažeti zemljopisni kompendij koji se (barem za primorske krajeve) temelji na helenističkim geografskim spoznajama;⁶⁸ primjerice, podatak o Poli kao o izvorno kolhidskom naselju (*NH* 3.129; Mela, 2.57) možda potječe iz zajedničkog predloška preuzetog od Kalimaha, a spomen »*pravih Ilira*« (*Illyrii proprie dicti*) (*NH* 3.144; Mela, 2.56) od Hekateja.⁶⁹

U tekstu *Naturalis historiae* ne spominje se ni **Gaj Skribonije Kurion Stariji** (*cos.* 76. pr. Kr.),⁷⁰ kojeg je Plinije uvrstio u popis izvora za 3. knjigu pod imenom Kurion Otac. Bio je to vrlo sposoban ratnik (Amijan Marcelin naziva ga *acerrimus dux*, vrlo smionim vojskovođom, 29.5,22) čije je najveće postignuće bilo što je prvi od rimskih vojskovođa dopro do Dunava – događaj vrijedan pozornosti rimskih povjesničara.⁷¹ U četiri godine što ih je u svojstvu zapovjednika makedonskih legija bio proveo na Balkanu (između 76. i 72. pr. Kr.), porazio je Dardance i prodro u Podunavlje, ne usudivši se ipak sukobiti s Dačanima, o čemu svjedoči Anej Flor: *Curio Dacia tenus venit, sed tenebras saltuum expavit* (»Kurion je došao sve do Dakije, ali se preplašio mračnih šuma«, *Epitome ex T. Livio*, 1.39,6). Iz svega rečenoga izvjesno je da je Kurion Stariji bio vrhunski autoritet za

lerije Antijat, *NH* 3.70) i prvog sljedećeg (Celije Antipater, *NH* 3.132) pripada upravo njemu. Plinije, doduše, spominje Antistija Vetera, ali u posve drugom kontekstu – kao vlasnika nekadašnjeg Ciceronova ljetnikovca u Napuljskom zaljevu (*NH* 31.7–8).

63 Pomišlja se, dakako, i na »službenu« vrstu izvora podataka, a to su izvješća senatu koje je svaki vojni zapovjednik bio dužan podnijeti nakon obavljenog posla. Upada u oči jedna činjenica: tri (od četiri) Pliniju suvremena izvora vojni su zapovjednici koji su zacijelo iza sebe ostavili službena izvješća, bilo u »sirovom« obliku ili pak prerađena u spise geografske ili povijesne naravi. To su Kvint Kornelije Valerijan (Klaudijevo doba), Lucije Antistije Veter (Neronovo doba) i Gaj Licinije Mucijan (Vespazijanov suvremenik).

64 SALLMANN 1971: 40, bilj. 15.

65 F. GISINGER, s. v., br. 104, RE XXI.2, 1952: 2360–2411; LEKSIKON 1996: 409–410; DETLEFSEN 1908.

66 Plinije, izgleda, slijedi Melin opis obale, ali po nešto drugačijoj shemi (za razlike usp. THOMSON 1948: 227; KATIČIĆ 1995: 26; za sličnosti: SUIĆ 1976: 190; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 348, bilj. 45).

67 Usp. SUIĆ 1976: 190.

68 KATIČIĆ 1995: 20, 278–279.

69 Za Polu usp. KATIČIĆ 1995: 81; za »prave« Ilire: SUIĆ 1955: 137–138, 146 (Katičić, nasuprot, izvorni podatak o Ilirima pripisuje Varonu, KATIČIĆ 1964: 94).

70 F. MÜNZER, s. v., br. 10, RE II A1, 1921: 862–867.

71 Odjek toga događaja očuvao se i u povijesnim sažecima kasnoantičkih pisaca; usp. Rufije Fest, *Brev.*, 7.5; Eutropije, 6.2.2; Orosije, 5.23.20; Jordan, *Rom.*, 216. O Kurionovim vojnim postignućima usp. MÓCSY 1974: 17–18; DOMIĆ KUNIĆ 2003: 129.

poznavanje područja između rimske Makedonije i donjeg toka Dunava – tim izvjesnije, što se kao izvor spominje samo za 3. knjigu koja, između ostalog, obrađuje i Meziju. Kao i u slučaju Antistija Vetera, pomišljam na nekakve memoare ili na izvješće senatu, odakle je Plinije mogao preuzeti dotične podatke.

Dva sljedeća imena s Plinijeva popisa tiču se poglavito starije rimske povijesti. Prvi od njih je **Lucije Celije Antipater** (2. st. pr. Kr.),⁷² pravnik, govornik i povjesničar-analist, autor prve rimske povijesne monografije pod naslovom *Bellum Punicum* (*Punski rat*). Riječ je o II. punskom ratu i istovremenoj povijesti Rima koju je, sudeći po svjedočanstvima iz antike, opisao na dosjetljiv i živ način; Ciceron i Fronton hvale njegov stil, a Valerije Maksim smatra ga pouzdanim povjesničarom.⁷³ Plinije ga citira u sve tri knjige za koje mu je poslužio i kao izvor (2., 3. i 31.), dodavši jedan citat i u 8. knjizi. Osim jednog Celiju suvremenog podatka o oplovljavanju Zemlje (*NH* 2.170), ostala tri navoda bez sumnje su preuzeta iz njegovog povijesnog djela; u 3. knjizi riječ je o dužini alpskog lanca (*NH* 3.132).

Drugi od spomenutih pisaca starije povijesti je **Lucije Aruncije** (*cos.* 22. pr. Kr.),⁷⁴ autor još jednog *Bellum Punicum*. Kako Tacit kaže, »*uzdigao se do najviših časti neporočnim životom i nesebičnom rječitosti*« (*Ann.*, 11.6), a tome se priklanjaju i Velej Paterkul koji kaže da je bio »*poznat po starinskom dostojanstvu*« (2.86) i Seneka koji ga smatra »*čovjekom rijetke čestitosti*« (*Epist.*, 114.17).⁷⁵ Plinije se njegovim povijesnim djelom poslužio za tri od ukupno četiri geografske knjige (3., 5. i 6.), no ne citira ga izravno u tekstu.

Slijedi **Statije Sebos** (1. st. pr. Kr.),⁷⁶ prirodosnanstvenik i geograf poznat samo zahvaljujući tome što se spominje u *Prirodoslovlju*. Iza sebe je ostavio, sudeći po vrsti informacija koje je Plinije od njega preuzeo, *periplus* afričke (i azijske?) obale koju je poznao iz neposrednog iskustva – iako naveden kao izvor za tri geografske knjige (3., 5. i 6.), citira se samo u posljednjoj, i to tri puta, u vezi s duljinom plovidbe duž afričke obale i s otocima koji leže uz nju (*NH* 6.183, 6.201, 6.202). Statijev je spis očigledno sadržavao i paradoksografske podatke, tako drage Pliniju – otuda i podatak o crvima izvanredne snage koji žive u rijeci Gangesu (*NH* 9.46).

Gaj Licinije Mucijan, Plinijev suvremenik i najmlađi njegov izvor,⁷⁷ političar i pisac, autor je danas izgubljenog paradoksografskog spisa (uvjetno nazvanog *Admiranda* ili *Čudesne stvari*) iz kojega je Plinije obilato crpio – izvorom mu je za čak 17 knjiga (između ostalog i za sve četiri geografske), a spominje se i u šest drugih na čijim ga popisima autora nema. Stranice Tacitove *Historije* pune su informacija o njegovu značaju i djelovanju; Tacit o njemu ima podijeljeno mišljenje: »*Mješavina raspuštenosti i radinosti, ljubaznosti i drskosti, dobra i zla; prekomjerne naslade u besposlici, velike hrabrosti u svakom vojnom pohodu*«. Plinije ga često spominje kao »*triput konzula*«, te kao »*donedavnog namjesnika Likije*«, smatrajući ga i najvećim poznavateljem ostriga. Nje-

72 P. GENSEL, s. v., br. 7, RE IV.1, 1900: 185–194; LEKSIKON 1996: 43.

73 (...) *addidit historiae maiorem sonum vocis* (»u povijesno djelo unio je veličanstven prizvuk«, Ciceron, *De oratore*, 2.54); *historiam (scripsit) verbis singulis* (»povijest je opisao jedinstvenim riječima«, Fronton, *Ad Verum*, 1); *certus historiae Romanae auctor* (»pouzdan pisac rimske povijesti«, Valerije Maksim, 1.7.6).

74 P. v. ROHDEN, s. v., br. 7, RE II.1, 1895: 1262; LEKSIKON 1996: 83.

75 (...) *ad suma provectus incorrupta vita et facundia* (Tacit); *vir rarae frugalitatis* (Seneka); *prisca gravitate celeberrimus* (Velej Paterkul).

76 A. KLOTZ, s. v., br. 3, RE II A1, 1921: 966–968; SALLMANN 1971: 42; LEKSIKON 1996: 547. Prema Klotzu, Sebos je možda pisao tijekom Tiberijeve i Kaliguline vladavine.

77 A. KAPPELMACHER, s. v., br. 116a, RE XIII.1, 1926: 436–443; LEKSIKON 1996: 382–383.

78 *Luxuria industria, comitate adrogantia, malis bonisque artibus mixtus; nimiae voluptates, cum vacaret; quotiens expedierat, magnae virtutes* (*Historiae*, 1.10).

govu spisateljsku djelatnost spominje Tacit: »Ne znam jesu li u vaše ruke došli oni stari zapisi kojih još uvijek ima u knjižnicama starinarâ i koje osobito Mucijan sažima; već su sastavljeni i izdani u jedanaest, čini mi se, knjiga *Dokumenata* i tri *Pisama*«. ⁷⁹ Ispod Mucijanova pera možda je izašla i kakva korografija, periegeza ili *periplus*, jer su u *Prirodoslovlju* prilično česte informacije karakteristične za takve spise. U 3. pak knjizi citira se samo jednom, i to u vezi s Pomptinskom močvarom u Laciju (*NH* 3.59).

O sljedećem izvoru, **Fabriciju Tusku**, ⁸⁰ ne zna se ništa. S obzirom na činjenicu da ga je Plinije uvrstio u popise triju geografskih knjiga (3., 4. i 6.), pretpostavljam da je autor nekoga geografskog (ili možda povijesnog) spisa. To, nažalost, ne možemo potvrditi, jer u tekstu nema njegovih citata. Plinijev izvor za 3. i 4. knjigu, **Lucije Atej Pretekstat** (1. st. pr. Kr.), ⁸¹ gramatičar i retor, pisac jednog povijesnog djela, prijatelj Salustijev i Polionov, poznat je zahvaljujući Suetonijevu svjedočanstvu. ⁸² Ovaj kaže da se je sam prozvao Filologom (*Philologus ab semet nominatus* – tako ga naziva i Plinije, u popisu izvora za 4. knjigu), te da je bio »retor među gramatičarima i gramatičar među retorima« (*inter grammaticos rhetor, inter rhetores grammaticus*), a daje i njegovu bibliografiju od koje su nam osobito zanimljiva tri naslova. To su zbirka arhaizama (*Antiqua verba et figurae*), velika svaštara *Hyle* ili *Miscellanea* u čak 800 knjiga (Suetonije to djelo naziva *Commentarii* i kaže da sadržava podatke *omnis generis*), te *Breviarium rerum omnium Romanorum* (*Pregled čitave rimske povijesti*) koje je, prema Suetonijevu svjedočanstvu, sastavio za Salustija, da si ovaj »iz njega odabere što želi«. Iz ta tri djela Plinije je mogao prikupiti dosta zanimljivosti, što ne možemo osnažiti dokazima, jer ga ne citira nigdje u tekstu.

Opus pravника i političara **Gaja Ateja Kapitona** (s prijelaza erâ) ⁸³ imao je poglavito pravn značaj; tako i njegovo glavno djelo *Coniectanea* (*Zbirka*), sudeći barem prema citatima rastrkanim u *Noctes Atticae* Aula Gelija. No, prema drugom svjedočanstvu, to je »zbirka koja, iako se čini da se čitava odnosi na pravo, ipak toliko toga drugoga obrađuje u svrhu objašnjavanja prava, da, gledajući zasebno, jednako odiše jezikoslovljem kao i pravnim vještinom«. ⁸⁴ Nije jasno je li se Plinije poslužio tim djelom ili Kapitonovim *Pismima* (*Epistulae*), ili pak objema knjigama – podaci koje je uklopio u dvije geografske (3. i 4.), dvije botaničke (14. i 15.) i jednu knjigu o poljodjelstvu (18.) mogli bi potjecati iz oba ta izvora. Izvjesna su samo dva, izravno citirana: jedan se tiče začimljanja vina (*NH* 14.93), a drugi pekarâ i mlinarâ (*NH* 18.108).

Marko Verije Flak (također s prijelaza erâ), ⁸⁵ jedan od najutjecajnijih filologa svoga vremena, po uzoru na Varona napisao je, između ostaloga, paradoksoografsko djelo *Spomena vrijedne stvari* (*Res memoria dignae*), puno različitih starinarskih i drugih zanimljivosti. U istom tonu sastavio je i antikvarsko djelo *Saturnus*, te svestrane *Faste* koji su sadržavali antikvarske, religijske i druge podatke. ⁸⁶ Osim toga, i njegove *Res Etruscae* (*Etrušćanske starine*) bile su vjerojatno koncipirane kao

⁷⁹ *Nescio an venerint in manus vestras haec vetera, quae et in antiquariorum bibliothecis adhuc manent et cum maxime a Muciano contrahuntur ac iam undecim, ut opinor, Actorum libris et tribus Epistularum composita et edita sunt* (*Dialogus*, 37.2).

⁸⁰ A. STEIN, s. v., br. 13, RE VI.2, 1909: 1938 (ovdje se tek spominje kao jedan od Plinijevih izvora).

⁸¹ G. GOETZ, s. v., br. 11, RE II.2, 1896: 1910–1911; LEKSIKON 1996: 88.

⁸² To se svjedočanstvo nalazi u Suetonijevom spisu *De grammaticis et rhetoribus*, 10.

⁸³ P. JÖRS, s. v., br. 8, RE II.2, 1896: 1904–1910; LEKSIKON 1996: 88.

⁸⁴ *Coniectaneorum libri, qui, etsi ad ius videntur omnes pertinuisse, tamen iuris explicandi causa talia quoque tractarunt, quae per se spectata non minus grammaticum sapiant quam iuris peritum* (Ritschl, *Parerga* 1.373, preuzeto iz RE II.2, 1896., st. 1905).

⁸⁵ A. DIHLE, s. v., br. 2, RE VIII A2, 1958: 1636–1645; LEKSIKON 1996: 603. Kratak Flakov životopis dao je Suetonije u spisu *De grammaticis et rhetoribus*, 17.

⁸⁶ Suetonije spominje Flakov kip u Prenesti, *in superiore fori parte circa hemicyclium in quo fastos a se ordinatos et marmoreo parieti incisos publicarat* (»u gornjem dijelu trga, kod polukruga, na kojem je izložio faste koje je uredio i na mramorni zid uklesao«, *De gramm.*, 17). Spomenuti fasti ondje su doista i nađeni (CIL I², str. 230 i d.).

starinarsko djelo, a i rječnik rijetkih riječi, pod naslovom *De verborum significatu* (*O značenju riječi*), bio je popraćen etimološkim i starinarskim tumačenjem. Svi su ti naslovi više nego vjerojatan izvor podataka za Plinija koji ga je uvrstio u popise autorâ za čak osam knjiga, smatrajući da ovaj »citira vjerodostojne pisce« (*auctores ponit, quibus credat*, NH 28.18). Svih sedam citata u tekstu tiče se raznih zanimljivih pojedinosti vezanih uz stariju rimsku povijest.

Lucije Kalpurnije Pison Frugi (*cos.* 133. pr. Kr.)⁸⁷ izvor je za 15 knjiga *Naturalis historiae* od čega, kao i Flak, samo za prvu od četiri geografske knjige. Taj bivši cenzor, kako ga titulira Plinije (NH 13.87), autor je jednih anala koji su pokrivali vrijeme od Enejina dolaska u Italiju do 146. pr. Kr. Iako Ciceron tvrdi da su *sane exiliter scripti* (»doista slabo napisani«, *Brutus*, 106), drugi su bili suprotnog mišljenja – Plinije ga smatra vrlo pouzdanim piscem (*gravis auctor*, NH 2.140), a Aulo Gelijs hvali njegov stil ustvrdivši da je građa koju Pison donosi »jasno i profinjeno izložena« (*pure et venuste narrata*, *Noct. Att.*, 7.9), te da se odlikuje »vrlo ugodnim pripovijedanjem i riječima« (*historiae et orationis lepidissimae*, *Noct. Att.*, *Praefatio*, 9) i »vrlo jednostavnom dražesti glede teme i stila« (*simplicissima suavitate et rei et orationis*, *Noct. Att.*, 11.14). Nije posve jasno kako su ti anali bili naslovljeni – Plinije spominje *Anale* (NH 2.140, 28.14) i *Komentare* (NH 13.87), Aulo Gelijs (na više mjesta) samo *Anale*, dok se kod Priscijana može naći i treća inačica naslova – *Historiae*.⁸⁸ Iz toga djela Plinije je preuzeo različite zanimljivosti vezane uz stariju povijest Rima; za 3. knjigu to je, primjerice, podatak o uništenju jednoga cisalpinskoga grada (NH 3.131).

Gnej Gelijs (2. st. pr. Kr.), povjesničar i analist,⁸⁹ sljedeći je izvor za 3. knjigu *Prirodoslovlja*. Plinije ga na tome popisu naziva *Gellianus*, a na onome za 7. knjigu pravim njegovim imenom. I on je autor jednih *Anala* koji su, kao i Pisonovi, obuhvaćali rimsku povijest do 146. pr. Kr. To je opsežno djelo, od kojeg su ostali samo neznatni fragmenti, bilo zanimljivo antikvarima (citiraju ga Varon, Gelijs, Makrobije, Censorin i drugi); Plinije je u njemu našao podatke vezane uz različite novotarije (NH 7.192–198) i uz stariju povijest Samnija (NH 3.108).

Posljednji na popisu »domaćih« autora je **Kvint Kornelije Valerijan**, sakupljač neobičnih vijesti i pojava, autor zooloških i botaničkih spisa anegdotalnog karaktera i konjički zapovjednik u Trakiji.⁹⁰ Spomen njemu suvremenog događaja vezanog uz pojavu ptice feniksa u Rimu (36. godine) datira ga u doba ranog principata. Plinije se njegovim djelom, za koje se nagađa da je bilo naslovljeno *Res memoria dignae* (*Spomena vrijedne stvari*), poslužio kao izvorom za dvije knjige zoološke (8. i 10.) i dvije botaničke tematike (14. i 15.); citat iz 3. knjige odnosi se pak na stariju povijest Picena (NH 3.108), pa nije izvjesno je li spomenuto djelo sadržavalo i podatke drugačije (povijesne?) naravi, ili je riječ o nekom drugom, nama nepoznatom, spisu.

Artemidor iz Efeza, (2./1. st. pr. Kr.), veliki autoritet na polju geografije,⁹¹ stoji na čelu popisa »stranih« izvora za 3. knjigu *Prirodoslovlja*. Pliniju je poslužio poglavito kao izvor za istočnu polovicu Carstva, te za opće geografske podatke. Njegovi se podaci smatraju vjerodostojnima, budući da je, po Strabonovu i Mucijanovu svjedočanstvu, sâm obišao Italiju, Hispaniju, Egipat i granične zemlje, te dio obale Atlantskog oceana i možda obale Sredozemnog mora, pritom se konsultirajući s autoritetima kao što su Timosten, Eratosten, Polibije, Agatarhid i drugi, koje citira i Plinije. Od Artemidorovih djela, Plinije se zacijelo poslužio sa 11 knjiga Γεωγραφούμενα (*Geografski zapisi*),

87 C. CICHORIUS, s. v., br. 96, RE III.1, 1897: 1392–1395; LEKSIKON 1996: 330.

88 Priscijan, *frg.* 17; svi fragmenti spomenuti uz Pisonovo ime odnose se na ulomke njegovih anala, skupljenih kod PETER, *Hist. Rom. rel.* p. CLXXXVIII ff., CXIC–CXXXVII (preuzeto iz RE III.1, 1897: 1395).

89 F. MÜNZER, s. v., br. 4, RE VII.1, 1910: 998–1000; LEKSIKON 1996: 239.

90 R. HANSLIK, s. v., br. 4, RE VII A2, 1948: 2285; LEKSIKON 1996: 357. Za njegovu vojničku karijeru vidi CIL II 2079 i 3272 (oba iz Hispanije).

91 H. BERGER, s. v., br. 27, RE II.1, 1895: 1329–1330; LEKSIKON 1996: 82.

opsežnog i dugo korištenog djela o čitavoj ekumeni, te periplom unutrašnjih mora, koji je možda bio dio spomenute monografije i koji je sadržavao fizičke i povijesno-političke informacije o pojedinim priobalnim zemljama. Plinije se koristi njime kao izvorom za sve četiri geografske knjige i citira ga dvaput u 4., četiri puta u 5. i čak šest puta u 6. knjizi, ostavivši samo 3. knjigu bez njegovih navoda.

Kornelije Aleksandar Polihistor (1. st. pr. Kr.),⁹² gramatičar iz Mileta, rimski zarobljenik i Sulin oslobođenik, ostavio je iza sebe povelik opus povijesne, geografske, filozofske i paradokso-grafske tematike, koji mu je priskrbio laskavi nadimak – prema Suetonijevom svjedočanstvu, »*nje-ga su zbog poznavanja starine mnogi zvali Polihistorom, neki pak Historijom*«. ⁹³ Zahvaljujući mno- štvu podataka koje je iz njegovih djela preuzeo i u svoj leksikon uklopio Stefan Bizantinac, može se steći prilično dobra slika o temama koje su ga zanimale. Plinije je od njega preuzeo, koliko znamo zahvaljujući izravnim citatima, podatke o dugovječnosti kod ljudi (NH 7.155), o biserju (NH 9.115) i o piramidama (NH 36.79). Ovaj prvi za nas je zanimljiv stoga što je riječ o Iliru Dondonu; zahvaljujući svjedočanstvu Plinijeva suvremenika Valerija Maksima,⁹⁴ izvjesno je da je tu informa- ciju Plinije pronašao u jednom od Aleksandrovih geografskih spisa, Περὶ Ἰλλυρίας (O Iliriji). Naslovi ostalih spisa⁹⁵ bili su mu, pretpostavljam, zanimljivi za geografske knjige *Prirodoslovlja* (Aleksandar je, naime, izvor za sve četiri), no nedostaju citati.

O Atenjaninu **Tukididu** (5./4. st. pr. Kr.),⁹⁶ sljedećem izvoru, nije potrebno mnogo govoriti – dovoljno je podsjetiti se da je riječ o jednom od klasika grčke književnosti. Ako se Herodota naziva ocem povijesti, onda Tukididu treba nadjenuti naslov osnivača povijesne znanosti, zahvaljujući njegovu povijesnom djelu *Ἐσγγραφὴ περὶ τοῦ πολέμου τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων* (*Zapis o ratu Peloponežana i Atenjana*) koje znači prekid s uvriježenim običajem uplitanja mitolo- gije u povijesna zbivanja. Djelo ima tim veću težinu što je Tukidid bio sudionikom spomenutog rata; istina, nije se proslavio kao vojskovođa, no reputacija povijesnog autoriteta ipak nije bila naru- šena činjenicom da je zbog neuspjeha u ratu bio prognan iz Atene. O tome Plinije: »*Tukidida su kao vojskovođu Atenjani poslali u progonstvo, a kao povjesničara pozvali natrag, osudivši njegovu hrabrost ali diveći se njegovoj rječitosti*«. ⁹⁷ Tukididovo povijesno djelo poslužilo je Pliniju kao iz- vor nekih podataka za prve dvije geografske knjige – u 3. knjizi to je staro ime Sicilije (NH 3.86), dok u 4. knjizi nema citata, no sudeći prema tematici (ovdje je, naime, obrađena Grčka) zacijelo je mnogo štošta preuzeo od njega.

Teofrast iz lezboskog Eresa (4./3. st. pr. Kr.),⁹⁸ Aristotelov učenik i nasljednik, zanimao se za sva područja prirodoslovnih discipline (fiziku, astronomiju, meteorologiju, mineralogiju, botaniku, zoologiju, medicinu), te za logiku, metafiziku, psihologiju, politiku, ekonomiju, poetiku i retoriku. Od njegova golemog opusa očuvana su, međutim, samo dva botanička spisa i neznatni ulomci dvaju velikih filozofskih djela.⁹⁹ Plinije mu se divi kao čovjeku »*kojemu je velika rječitost*

92 E. SCHWARTZ, s. v., br. 88, RE I.2, 1894: 1449–1452; LEKSIKON 1996: 16.

93 (...) *quem propter antiquitatis notitiam Polyhistorem multi, quidam Historiam vocabant* (De gramm., 20). Suetonije nas usput obavješćuje da je Gaj Julije Higin, već spo- menuti Plinijev izvor, bio njegovim učenikom i nasljedov- ateljem.

94 *Alexander vero in eo volumine, quod de Illyrico trac- tu composuit, adfirmat Dondonem quendam ad quingente- simum usque annum nulla ex parte senescentem processis- se* (»Aleksandar u onome spisu, koji je sastavio o ilirskoj obali, potvrđuje da je neki Dondon doživio 500 godina ništa ne ostarivši«, 8.13.7).

95 Ti su naslovi pobrojani u LEKSIKON 1996: 16 i, osim spisa Περὶ Ρώμης (O Rimu) i Περὶ Ἐυξεινίου πόντου (O Crnom moru), tiču se istočnog dijela rimske ekumene.

96 O. LUSCHNAT, s. v., RE, Suppl. XII, 1970: 1085–1354; LEKSIKON 1996: 590.

97 *Thucydidem imperatorem Athenienses in exilium egere, rerum conditorem revocavere, eloquentiam mirati cuius virtutem damnaverant* (NH 7.111).

98 O. REGENBOGEN, s. v., br. 3, RE, Suppl. VII, 1940: 1354–1562; LEKSIKON 1996: 568–571.

99 Popis Teofrastovih djela usp. u LEKSIKON 1996: 568–571.

priskrbila naslov božanski« i naziva ga »velikom autoritetom«, »jednim od najslavnijih grčkih pisaca«;¹⁰⁰ crpeći iz njegova opusa građu za čak 26 knjiga (od geografskih samo u 3.) i vrlo ga često citirajući, osobito u knjigama posvećenima botanici i mineralogiji, za koje se poglavito poslužio spisima *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* (*O istraživanju biljaka*) i *Περὶ λίθων* (*O kamenju*), a spominje i Teofrastovo djelo o cvjetnim vijencima.¹⁰¹ Informacije o nekim izumima Plinije je možda pronašao u spisu *Περὶ εὐρημάτων* (*O pronalascima*), podatke vezane uz zoologiju u jednom od šest spisa posvećenih toj temi, a medicinske upute u nekoliko drugih spisa čiji bi naslovi upućivali na tu tematiku. U 3. knjizi Plinije spominje Teofrasta kao »prvog stranog autora koji je nešto brižljivije pisao o Rimljanima, jer je Teopomp, prije kojega ih nitko nije spomenuo, govorio samo o zauzeću Rima od strane Gala, dok je Klitarh, njemu najbliži, samo spomenuo poslanstvo upućeno Aleksandru«;¹⁰² te su riječi uvod za spomen Teofrastove informacije o Cercejskim otocima uz Lacij i ujedno jedini spomen Teofrasta u geografskim knjigama.

Geografa **Publija Terencija Isidora** iz mezopotamskog Haraksa (s prijelaza erâ)¹⁰³ Marcijan iz Herakleje stavio je o bok starim autoritetima kao što su Timosten, Eratosten i Piteja, ubrojivši ga među najvažnije autore periplâ. Njegov *Περὶ πλοῦς τῆς οἰκουμένης* (*Plovidba uz obale svijeta*), od kojeg je ostalo 14 kratkih fragmenata,¹⁰⁴ izvor je za sve četiri Plinijeve geografske knjige, no izričito se spominje samo u 4. i 5., većinom u vezi s grčkom obalom i otocima. Osim u geografskim knjigama, Isidorovi su podaci sadržani i u geografskom pregledu poznatog svijeta, sadržanom u 2. knjizi *Prirodoslovlja* – riječ je o dimenzijama ekumene (*NH* 2.242–246). Plinije o Isidoru kaže: »Nije mi promaknulo da je Haraks bilo rodno mjesto Dionisija, najsuvremenijeg pisca o geografiji svijeta, kojeg je božanski August bio poslao naprijed na Istok da napiše potpuno izvješće o njemu, dok se carev stariji sin spremao krenuti u Armeniju da preuzme zapovjedništvo protiv Parta i Arapa«¹⁰⁵ – rezultat tog hodološkog istraživanja možda je jedan od Isidorovih geografskih spisa (*Παρθίας περιηγητικόν* – *Vodič po Partiji*, ili *Σταθμοὶ Παρθικοί*, *Partske postaje*). Uz starijeg Artemidora, Isidor je zacijelo Plinijev glavni izvor za istočnu polovicu ekumene.

Teopomp s Hija (4. st. pr. Kr.),¹⁰⁶ povjesničar bogata opusa, jedan je od najstarijih Plinijevih izvora. Fronton o njemu kaže da je »najučeniji među Grcima« (*apud Graecos disertissimus natus, Epistulae*, 2.6), a Aulo Gelije ga vidi među »ljudima plemenita duha i izvrsnog jezika« (*virī nobiles ingenio atque lingua praestabili, Noct. Att.*, 10.18). Opus tog velikog povjesničara očuvan je samo u izvatcima i citatima kod mnogih drugih autora.¹⁰⁷ Podaci o Iliriji i Epiru, koje Plinije izričito pripisuje Teopompu (*NH* 2.237, 3.98, 4.2, 16.59), preuzeti su možda iz opsežnog i sveobuhvatnog povijesnog djela *Φιλιππικαὶ ἱστορίαι* (*Povijest Filipovih djela*),¹⁰⁸ oni pak o čudesnim svojstvima

100 *Theophrastum, hominem in eloquentia tantum, ut nomen divinum inde invenerit* (*NH, Praef.*, 29.2); *auctor alioqui gravis* (*NH* 26.99); (...) *e celeberrimis Graecorum auctoribus* (*NH* 15.1).

101 *De floribus supra dictis scripsit Theophrastus apud Graecos* – »O tome cvijeću (sc. od kojeg se prave vijenci), osim već spomenutih autora (sc. Katona u *NH* 21.1, te Kalimaha i Mnesiteja u *NH* 21.12), djelo je napisao i Teofrast od Grka« (*NH* 21.13).

102 *Theophrastus, qui primus externorum aliqua de Romanis diligentius scripsit – nam Theopompus, ante quem nemo mentionem habuit, urbem dumtaxat a Gallis captam dixit, Clitarhus, ab eo proximus, legationem tantum ad Alexandrum missam* (*NH* 3.57–58).

103 F. H. WEISSBACH, s. v., br. 20, RE IX.2, 1916: 2064–2068; LEKSIKON 1996: 305.

104 GGM 1.244–256.

105 *Hoc in loco genitum esse Dionysium, terrarum orbis situs recentissimum auctorem, quem ad commentanda omnia in orientem praemisit divus Augustus ituro in Armeniam ad Parthicas Arabicasque res maiore filio, non me praeterit* (...) (*NH* 6.141). Koruptela *Dionysius* umjesto *Isidorus* ili je Plinijev *lapsus calami*, ili pak omaška kasnijih prepisivača.

106 R. LAQUEUR, s. v., br. 9, RE V A2, 1934: 2176–2223; LEKSIKON 1996: 574.

107 »Mnogi podaci što potječu od Teopompa raspršeni su u cijeloj geografskoj literaturi kasnije antike i utkani su u opisu zemalja, sholije i leksikografske natuknice« (KATIČIĆ 1995: 161).

108 »Gubitak je toga historiografskoga djela nenadoknadiva šteta za proučavanje jadranske starine« (KATIČIĆ 1995: 161).

nekih izvora i jezera (NH 4.2, 31.16–17, 31.27) i o dugovječnosti nekih ljudi (NH 7.154–155) lako bi mogli potjecati iz spisa Θαυμάσια (Čudesne stvari). Plinije tvrdi da »Teopomp, prije kojega (Rimljane) nitko nije ni spomenuo, samo kaže da su grad osvojili Gali«, ¹⁰⁹ što je (uz spomen starog lukanskoga grada u kojem je umro Aleksandar Epirski) jedini citat u 3. knjizi *Prirodoslovlja*; ta se informacija, po svemu sudeći, nalazila u spisu Περὶ τῶν συληθέντων ἐκ Δελφῶν χρημάτων (O blagu otetom iz Delfa). Teopomp je, sudeći prema svjedočanstvima iz antike, slovio kao autoritet za jadranski svijet, iako ne bez nekih pogrešnih postavki; tako Markijan iz Herakleje u vezi s Jadranom kaže: »Teopomp najbolje objašnjava njegov smještaj«, a Pseudo Skimno ga spominje među glavnim izvorima za podatke o Jadranskom moru: »Teopomp opisuje njegov smještaj, kao i da ima zajedničku prevlaku s Crnim morem (...)«. Skolijast uz Apolonijevu *Argonautiku* bilježi podatak da »Teopomp u 21. knjizi kaže da je Jonsko (sc. Jadransko) more dobilo ime po Iliru Joniju«, a Strabon kritizira njegove pogrešne postavke u vezi s fizičkom i vizualnom komunikacijom između Jadranskog i Crnog mora, s dimenzijama Liburnskih otoka i s hidrografijom oko sjevernog kuta Jadrana. ¹¹⁰ Pretpostavljam da Plinije nije zaobišao ni Teopompovo temeljno djelo Ἐπιτομή τῶν Ἡροδότου (Sažetak Herodotove Povijesti); oba su danas izgubljena.

Poligraf **Metrodor** iz troadske Skepse (2./1. st. pr. Kr.) ¹¹¹ svojevrsna je zagonetka među Plinijevim izvorima, utoliko što nije sigurno odnosi li se svaki spomen »Metrodora« na njega ili na još kojeg od preostale četvorice Metrodora (jednog matematičara i pjesnika, te trojice filozofa). Metrodor Skepsijac, kako ga Plinije imenuje među izvorima za 3., 7., 28. i 34. knjigu (te citira u 37.), autor je barem dvaju povijesnih djela, jednog putopisa, spisâ o psihologiji životinja i jednog spisa o tjelovježbi; Metrodora s popisa za knjige 20., 21., 23., 24., 25. i 27. Plinije ubraja među *medicos*, a onoga uz 35. knjigu naziva »slikarem i jednako tako filozofom« (*pictor idemque philosophus*) i kaže da je »pisao o arhitekturi« (*de architectonice scripsit*, NH, 35.135). Metrodora Skepsijca izričito navodi u vezi s etimologijom rijeke Pada (NH 3.122), ritualnim radnjama koje su izlile kugu u Kapadokiji (NH 28.78), te s nalazištem i svojstvima adamanta, dragog kamena sličnog dijamantu (NH 37.61); osim toga, na dva mjesta u tekstu upoznaje nas s tim inače slabo poznatim autorom – Metrodor je, uz liričara Simonida, tvorac mnemotehnike, posebnog načina pamćenja podataka (NH 7.89), a nadimak μισορωμῶλος (»mrzitelj Rimljana«) dobio je po svojem gnušanju na sam spomen imena Rima (NH 34.34). Njemu bi, po svojoj prilici, trebalo pripisati i etimologiju otoka Hija (NH 5.136) (s obzirom na to da se, kako vidimo, pozabavio tumačenjem podrijetla imena još jednog geografskog objekta), podatak o zmijama uz rijeku Rindak na Pontu (NH 8.36) (s obzirom na čak dva spisa koja obrađuju zoološke teme ¹¹²), te dva podatka vezana uz mineralogiju (NH 37.35 i 37.178) (s obzirom na posvjedočeno zanimanje i za tu prirodnoznastvenu granu). ¹¹³ Teško je te spo-

109 *Theopompus, ante quem nemo mentionem habuit, urbem dumtaxat a Gallis captam dixit* (NH 3.57).

110 Citat iz Markijanove *Europe*, 360 preuzela sam od Lučića koji ga ovako prenosi: *Theopompus eius optime explicat situm* (...) (Lučić, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, 1.2.142); Θεόπομπος ἀναγράφει δὲ ταύτης τὴν θέσιν, ὥς δὴ συνισθίμζουσα πρὸς τὴν Ποντικὴν (Pseudo Skimno, *Periegesis*, 385–386); ὀνομάσθη δὲ ἀπὸ Ἰονίου τὸ γένος Ἰλλυριοῦ, ὥς φησι Θεόπομπος ἐν κα' (skolijast uz *Argonautica*, 4.308, usp. Katičić 1995., 57); Καὶ ἄλλα δ'οὐ πιστὰ λέγει, τὸ τε συντετρησθαι τὰ πελάγη... ἀπὸ τοῦ εὗρίσκεσθαι κέραμόν τε Χίον καὶ Θάσιον ἐν τῇ Νάρωνι, καὶ τὸ ἄμφω κατοπτεῦεσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τινος ὅρου, καὶ τῶν νήσων τῶν Λιβυρνίδων * τιθεῖς, ὥστε κύκλον ἔχειν σταδίων καὶ πεντακοσίων, καὶ τὸ τὸν Ἰστρον ἐνὶ τῶν στομάτων εἰς τὸν Ἀδρίαν

ἐμβάλλειν – »(Teopomp) govori i o drugim nevjerojatnim stvarima – prvo, da su mora spojena podzemnim prolazom, a prema činjenici da se i hijska i tasoska keramika može naći na rijeci Naron; drugo, da se oba mora vide s neke planine, treće, kad spominje neki od liburnskih otoka kao dovoljno velik da ima opseg od 500 stadija, četvrto, da se Ister ulijeva jednim od svojih ušća u Jadrano« (Strabon, *Geogr.*, 7. 5.9).

111 W. Kroll, s. v., br. 23, RE XV.2, 1932., st. 1481–1482; LEKSIKON 1996: 421.

112 To su Περὶ τοῦ λόγον ἔχειν τὰ ἄλογα ζῶα (O tome da nerazumne životinje imaju razum) i Περὶ συνηθείας (O navikama životinja).

113 Uz posljednji citat, Plinije spominje i izvor Metrodorovih podataka o panerosu, vrsti dragog kamena; to je

menute teme pripisati pojedinom djelu Metrodora Skepsijca, budući da je posve izvjesno da ne poznajemo sveukupan njegov opus; za izvorno ime rijeke Pada (jedini citat iz 3. knjige *Prirodoslovlja*) to bi mogao biti neki putopis, povijesni spis ili pak neko jezikoslovno djelo.¹¹⁴

Sljedeći strani autor, **Kalikrat**, problem je za sebe. Plinije ga je uvrstio na popise izvora za dvije geografske knjige (3. i 5.) pa bi ga po svojoj prilici trebalo potražiti među geografima, povjesničarima ili pak antikvarima. Niti jedan, međutim, od ponuđenih petnaest Kalikrata i čak četrdeset i tri Kalistrata (što je moguća inačica njegova imena) u *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*¹¹⁵ ne odgovara zahtjevima koji se nameću izvoru geografskih knjiga. Istina, jedan je Kalikrat (br. 9) autor spisa Περὶ Ἀθηνῶν, sažetog vodiča sastavljenog po topografskom načelu, no nema naznaka da se Plinije poslužio upravo njime;¹¹⁶ drugi pak Kalikrat, toreutičar iz Sparte, spomenut je na dva mjesta u *Prirodoslovlju*, ali u vezi s materijalima pogodnima za umjetničku obradu (NH 7.85 za slonovaču, NH 36.43 za mramor). Smutnju povećavaju i dvojica Kalistrata – prvome (br. 39) se pripisuje jedan *periplus* Crnoga mora i spisi s opisom grčkih krajeva, dok je od drugoga (br. 41) Plinije preuzeo podatke o ljekovitosti jantara i o svojstvima ugljena (NH 37.51 i 37.94); treći pak, povjesničar Domicije Kalistrat (1. st. pr. Kr.?), autor je spisa Περὶ Ἡρακλείας (*O Herakleji*) i (možda) drugoga Περὶ Σαμοθράκης (*O Samotraci*).¹¹⁷ Ovaj posljednji čini mi se pravim, s obzirom na to da je u 5. knjigu *Prirodoslovlja* uklopljen i opis Male Azije i otokâ uz maloazijsku obalu (među kojima je i Samotraka).

Ksenofont iz Lampsaka, grada s maloazijske strane Helesponta, Artemidorov i Varonov suvremenik, prema Plinijevom je svjedočanstvu autor jednog peripla vanjskih mora (*Xenophon in periplo*, NH 7.155),¹¹⁸ sastavljenog na temelju informacija preuzetih od starih pomoraca Hana i Piteje, te od nezaobilaznog Eratostena. Osim toga, sudeći po izvodu kod Stefana Bizantinca (s. v. Ὠροπός), autor je i jedne knjige o planinskim vrhuncima.¹¹⁹ Plinije ga je uvrstio na popise izvora za tri geografske knjige (3., 5. i 6.), a citirao i u 4. knjizi. Sva tri podatka izravno povezana s imenom Ksenofonta Lampsakanina (o otoku Baleji, NH 4.95; o Gorgadima, otočju uz afričku obalu, NH 6.200; o Lutmijskim otocima, NH 7.155) jasno upućuju na spomenuti njegov *periplus*. Drugi ipak Ksenofont, izvor za šest drugih knjiga (4., 7., 14., 15., 17. i 18.), glasoviti je atenski povjesničar Sokratova vremena; Plinijeva praksa da dva imenjaka razlikuje pridjenuvši jednome od njih uže etničko/ktetičko određenje, ohrabruje me na zaključak da se po istom načelu treba ravnati i prilikom razlikovanja već spomenutog Metrodora Skepsijca od ostalih Metrodora.

Diodor Sirakužanin,¹²⁰ ili kako ga još zovu – Diodor Sikulski ili Sicilski, glasoviti grčki povjesničar i suvremenik Strabonov, Cezarov i Oktavijanov, Pliniju je poslužio kao izvor za dvije geografske knjige (3. i 5.). Njegova je monumentalna povijest svijeta u 40 knjiga, na kojoj je radio cijeli život i kojoj se, zahvaljujući upravo Pliniju,¹²¹ znade i naslov – Βιβλιοθήκη ili *Knjižnica*. Do naših dana preživjelo je ukupno 15 knjiga iz kojih je razvidno da je Diodor, osim povijesti Grčke i

»pjesma kraljice Timaride« (*carmen Timaridis reginae*, NH 37.178), neke nepoznate vladarice pjesničkog nagađa.

114 Prema svjedočanstvu Stefana Bizantinca (s. v. Ὑπαυτος), Metrodor je autor spisa Περὶ ἱστορίας (*O povijesti*). Putopisna djela spominje LEKSIKON 1996: 421, a eventualno zanimanje za jezikoslovlje ide u sferu mojih nagađanja.

115 Usp. ss. vv., RE X.2, 1919.

116 Riječ je o povjesničaru iz nepoznatog vremena, koji se (uz Menekla) spominje kao suautor spomenutog vodiča, nastalog prije 86. pr. Kr. (LEKSIKON 1996: 326).

117 LEKSIKON 1996: 329.

118 Tako i Valerije Maksim, o istoj temi: *Xenophon, cuius περίπλους legitur* – «Ksenofont, u čijem se periplu čita (...)» (8.13,7).

119 F. GISINGER, s. v., br. 10, RE IX A2, 1967: 2051–2055.

120 E. SCHWARTZ, s. v., br. 38, RE V.1, 1903: 663–704; LEKSIKON 1996: 140.

121 Plinije, naime, u *Predgovoru*, razglabajući o prikladnosti naslova za pojedina književna djela, kaže: *Apud Graecos desiit nugari Diodorus et Βιβλιοθήκη historiam*

Rima, obradio i povijest »barbarskih« zemalja. Za 3. i 5. knjigu *Naturalis historiae* Plinije je zacijelo preuzeo podatke vezane uz grčku i rimsku povijest, iako se ne smije odbaciti ni mogućnost da je pronašao i poneku informaciju o drugim narodima;¹²² to nažalost ne možemo provjeriti, jer se Diodor ne citira izravno u tekstu. No, da kažemo po istini, *Knjižnica* nije nudila ništa izvorno, novo – bila je to svojevrsna sinteza starijih povijesnih djela, puna izvadaka i citata iz mnogobrojnih grčkih i rimskih izvora. S današnjega gledišta, u tome i jest njena neprocjenjiva vrijednost,¹²³ no iz perspektive 1. stoljeća ona je značila još jednu zbirku informacija koje bi se inače morale potražiti na različitim mjestima.

Nimfodor iz Sirakuze, sljedeći Plinijev izvor, zadaje problem utoliko što nije posve jasno jesu li postojala dva Nimfodora (jedan iz Amfipola i jedan iz Sirakuze) ili je riječ o istome čovjeku.¹²⁴ Nimfodor Amfipoljanin geografski je pisac iz prve trećine 3. st. pr. Kr. Od njegova je spisa pod naslovom *Περὶ πλοῦς Ἀσίας* (kojemu je, sudeći po skolijastu Apolonijeve *Argonautike*, 2. 1029, jedan od izvora bio Efor) očuvan samo poneki fragment, ponajviše zahvaljujući Apoloniju s Roda koji se njime obilato služio; njemu se pripisuje i djelo pod naslovom *Νόμιμα βαρβαρικά* (*Barbarski običaji*). Pod imenom Nimfodora Sirakužanina (koji se smješta u 2. st. pr. Kr.)¹²⁵ očuvano je nekoliko ulomaka iz zbirke pomorskih putopisa *Περὶ πλοῖ* (*Plovidbe uz obale*) te iz paradoksografskog spisa *Περὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ θαυμαζομένων* (*O sicilskim zanimljivostima*).¹²⁶ Upravo taj se Nimfodor smatra jednim od izvora za 3., 5. i 7. knjigu *Prirodoslovlja*, dok se pod opisnim određenjem onoga *qui de medicina metallica scripsit* (izvor za 33., 34. i 35. knjigu) vjerojatno krije neki drugi autor istoga imena.¹²⁷ Za geografske je knjige, po svemu sudeći, izvor bilo njegovo djelo o oplovljavanju obala (citati u *Naturalis historia* izostali su), a podatak o nekim afričkim obiteljima koje se bave magijom (*NH* 7.16), lako moguće, nalazio se u prethodno spomenutom paradoksografskom spisu.

O Kalifanu, pretposljednem na popisu izvora za 3. knjigu *Naturalis historiae*, ne zna se gotovo ništa.¹²⁸ Izvjesno je jedino da je živio u neko vrijeme prije Aristotela, te da ga je Plinije uvrstio na popise izvora za dvije geografske knjige (3. i 5.) i za 7. knjigu koja se bavi antropološko-taumasološkim temama. Plinije nam na samo jednome mjestu daje uvid u narav njegovih informacija: *Supra Nasamonas confinesque illis Machlyas androgynos esse utriusque naturae, inter se vicibus coeuntes, Calliphanes tradit* – »Kalifan kaže da su Mahlijci, povrh Nasamonaca i u njihovu susjedstvu, androgini i da pri općenju međusobno izmjenjuju oba spola« (*NH* 7.15) – očigledno je riječ o kakvoj θαυμασίᾳ.

suam inscripsit – »Od Grka, Diodor se prestao poigravati riječima i svojoj je povijesti dao naslov Knjižnica« (*Praef.*, 25).

122 Tu ponajprije mislim na Ilirik, točnije na grčke naseobine duž istočne jadranske obale čija je povijest našla mjesta na stranicama Diodorove *Knjižnice*; 15. knjiga, naime, obrađuje razdoblje grčke kolonizacije Jadrana.

123 »U široko zasnovanom djelu (Diodor je) skupio i usustavio što su pisali grčki povjesnici njegovi prethodnici. Iako sam nije bio znatan pisac, važan je po tome što nam je sačuvao podatke mnogih inače izgubljenih vrela« (KATIČIĆ 1995: 222); tako i PARETI 1967: 351; CARY – SCULLARD 1994³: 61.

124 O Nimfodoru iz Sirakuze: R. LAQUEUR, s. v., br. 6, RE XVII.2, 1937: 1625–1627; LEKSIKON 1996: 439.

Nimfodora iz Amfipola (R. LAQUEUR, s. v., br. 5, RE XVII.2, 1937: 1623–1625) C. Müller poistovjećuje s ovim prvim i kaže da se rodio u Amfipolu a živio u Sirakuzi (FHG 2.375). Sastavljači *Leksikona* u tome pogledu nemaju dvojbe, već ih oštro razlikuju (LEKSIKON 1996: 439).

125 Tako R. LAQUEUR u RE (br. 6); LEKSIKON ga smatra starijim i datira u 4./3. st. pr. kr. (LEKSIKON 1996: 439).

126 Svi spomenuti fragmenti pridodani Nimfodorovu imenu nalaze se u FHG 2, str. 375, *frg.* 1–12.

127 Taj drugi do daljnega ostaje zagonetkom, jer ni jedan od šestorice Nimfodora ponuđenih u RE ne odgovara takvome opisu.

128 Usp. F. JACOBY, s. v., RE X.2, 1919: 1655.

Timagen, retor i povjesničar rodom iz Aleksandrije (s prijelaza erâ),¹²⁹ zaključuje Plinijev popis. Ratni zarobljenik, rimski rob, pa kuhar, nosač nosiljke i konačno Cezarov prijatelj, bio je na glasu kao prgav čovjek; stariji Seneka ga je okarakterizirao kao čovjeka opora jezika (*acidiae linguae*), akribičnog i zajedljivog, »*koji je mnogo pakosnoga izrekao na otmjen način*« (*disertus homo et dicax, a quo multa improbe sed venuste dicta*).¹³⁰ Od njegova su opusa očuvani tek pojedini fragmenti,¹³¹ iz kojih se naslućuje da se dio spisâ odnosio na kulturnu povijest, dio na geografiju, a poznat je i naslov jednog povijesnog djela, βασιλεῖς (*O kraljevima*). Strabon i Justin svjedoci su da je Timagen (oslanjajući se poprilično na Posidonijevo povijesno djelo) pisao o keltskim zemljama – Strabon ga spominje dvaput (4.1,13 i 15.1,57), a Justin nam je u *Sažetku* očuvao glavni kostur *Filipove povijesti* (*Historiae Philippicae*) Pompeja Troga, povjesničara galskog podrijetla, koji je, oslanjajući se i na Timagena, obradio (između ostaloga) i vrijeme dolaska Kelta na Sredozemlje. Iz tog Timagenova (nama nepoznatoga) djela vjerojatno potječe i podatak o dužini alpskog lanca, mjerenoj od Tirenskog do Jadranskog mora (*NH* 3.132).

Kao što je Plinije sam naglasio, popisi autorâ čija su mu djela poslužila za 36 knjiga *Naturalis historiae* nisu cjeloviti, već su samo izbor – pretpostavimo da je riječ o najvažnijim ili pak najčešće zastupljenim izvorima. Utoliko više čudi što se na popisu za 3. knjigu nisu našla i četiri grčka autora, velika autoriteta za ondje obrađene geografske teme; istina, sva se četvorica citiraju u 3. knjizi, no ipak ostaje zagonetnim zašto ih Plinije nije ubrojao među svoje glavne izvore. Poštujući Plinijevo načelo u pogledu redosljeda navođenja izvora (vezano uz redosljed citiranja u tekstu), kao prvoga spomenimo **Polibija** iz arkadskog Megalopola (2. st. pr. Kr.),¹³² povjesničara geografskog nagnuća, čija je opsežna *Povijest* (Ἱστορίαι) u 40 knjiga, očuvana samo manjim dijelom, dragocjen izvor za mnoge vjerodostojne (i u svoje vrijeme nove) podatke vezane uz povijest Sredozemlja. Plinije ga vrlo cijeni i, uz Eratostena, smatra »*izvanredno pomnim*« piscem (*diligentissimus*, *NH* 5.40), crpeći iz njegova djela poglavito geografske informacije.¹³³ Naime, od Polibija, kojeg je stavio na popise autora za ostale geografske knjige (4., 5. i 6.) i za dvije knjige zoološke tematike (8. i 31.), preuzeo je i diljem geografskih knjiga raštrkao podatke geografske naravi koji se mahom tiču primorskih krajeva (za 3. knjigu to je ime mora uz Siciliju) te uklopio i dvije zanimljivosti iz svijeta afričke faune (*NH* 8.31 i 8.47). Da ni Polibije nije bio imun na općeraširenu praksu umetanja raznorodnih podataka u povijesno ili geografsko djelo, svjedoči i njegov savjet, preuzet u *NH* 31.131, da će bolesnik mirnije spavati ako mu nad posteljom ovjese spužvu. Upravo zbog toga što od Polibijeva opusa danas poznajemo tek pet cjelovitih knjiga *Povijesti* (ostale su knjige očuvane u manjim ili većim ulomcima), ne bismo se smjeli zaustaviti na tome naslovu kao na jedinom mogućem Plinijevom izvoru informacija – tu su i danas izgubljena djela *O numantinskom ratu* (Περὶ τοῦ Νομαντίνου πολέμου), *O nastanjenosti područja oko ekvatora* (Περὶ τῆς περὶ τὸν ἰσημερινὸν οἰκῆσεως) i druga djela nama nepoznata naslova. Prema jednoj Plinijevoj primjedbi nagađam da je u Polibijevu opusu našao mjesto i nekakav *periplus*, barem što se tiče afričke obale; Plinije, naime, kaže: »*Scipion Afrički je, dok je zapovijedao vojskom u Africi, povjesničaru Polibiju povjerio flotu kako bi ovaj istražio taj dio svijeta* (sc. obalu zapadne Afrike). *Oplovivši obalu, Polibije je izvijestio* (...)«.¹³⁴ Zanimljivo je pripomenuti da se i već spomenute informacije preuzete u geografskim

129 R. LAQUEUR, s. u., br. 2, RE VI A1, 1936: 1063–1071; LEKSIKON 1996: 580.

130 *Controversiae*, 10.5,22.

131 FHG 3, 317; FGH 2, 88.

132 H. BENGTON, s. u., RE XXI.2, 1952: 1440–1578; LEKSIKON 1996: 485.

133 Polibijeva sklonost geografiji bila je naširoko prepoznata i poznata. Taj je povjesničar, naime, znatnu pozornost posvećivao zemljopisnoj dimenziji povijesnih zbivanja, pa ga stoga i geografski autoriteti, kakav je i Strabon, često citiraju (usp. ČAČE 1995: 103).

134 *Scipione Aemiliano res in Africa gerente Polybii annalium conditor, ab eo accepta classe scrutandi illius orbis gratia circumvectus, prodidit* (...) (*NH* 5.9).

knjigama (većinom je riječ o morskim udaljenostima između dvaju geografskih objekata, te o veličini i položaju pojedinih otoka) lakše uklapaju u nekakav opis obala nego u »klasičan« geografski ili povijesni spis.

Odmah uz Polibija, Plinije je spomenuo i **Eratostena iz Kirene** (oko 275.–195. pr. Kr.),¹³⁵ geografski autoritet cijele antike i svestranog učenjaka, Arhimedova prijatelja i Kalimahova učenika. Bio je to prvi temeljiti geograf čiji je sustav, doduše, bio ponešto kritiziran već u starome vijeku, ali čije su zasluge za geografsku i astronomsku znanost daleko pretezale nad (tada još neizbježnim) pogreškama.¹³⁶ Plinije ga cijeni kao »*stručnjaka u svakom segmentu znanja*« koji je u premjeri Zemlje bio »*zacijelo vrhunskim autoritetom*« (NH 2.247), smatrajući ga, uz Polibija, »*izvanredno pomnim piscem*« (NH 5.40).¹³⁷ Eratostenova su Γεωγραφικά bila pravi rudnik podataka za plejadu stručnih pisaca, nezaobilazan naslov za svakoga tko se imalo ozbiljnije bavio zemljopisom. Bilo je to djelo koje se sastojalo od tekstualnog dijela u tri knjige (koje su sadržavale povijesnu, matematičku i političku geografiju poznatog svijeta) i od prateće karte za koju se zna zahvaljujući Strabonu. Osim *Geografijom*, Plinije se naširoko služio i spisom *O mjerenju zemlje* (Περὶ ἀναμετρήσεως τῆς γῆς) – informacije prikupljene iz ta dva izvora izmjenjuju se u geografskim knjigama *Prirodoslovlja*. U 3. je knjizi samo jedan izravan citat i tiče se imenâ morâ uz Siciliju, Sardiniju i Kretu. Izgleda da se Plinije nije zaustavio samo na Eratostenovim geografskim djelima – Eratosten je, zahvaljujući velikim dijelom i činjenici da je bio predstojnikom aleksandrijske biblioteke, bio jednim od posljednjih svestranih znanstvenika antike – sudeći barem prema podatku o skolimu, ljekovitoj i jestivoj biljci, koja je služila kao vrijedan dodatak skromnoj prehrani (NH 22.86). Ta se informacija najvjerojatnije nalazila u djelu pod naslovom *O bogatstvu i siromaštvu* (Περὶ πλούτου καὶ πενίας), koji jedini upućuje na sličnu tematiku (to jest na prehranu siromašnih ljudi, *in pauperis cena*, kako kaže Plinije).

Timej iz sicilskoga grada Tauromenija (4./3. st. pr. Kr.),¹³⁸ mlađi Teopompov suvremenik, još je jedan autor kojeg Plinije nije uvrstio na popis literature za 3. knjigu, ali se, sudeći po citatu vezanom uz staro ime Sardinije (NH 3.85), i za tu knjigu poslužio njegovom poviješću zapadnih zemalja. Nije poznat točan naslov toga djela, najvažnijeg od svih nama poznatih za stariju povijest i zemljopis Zapada – nagađa se da bi on glasio Ἱστορίαι (*Povijest*), Σικελικά (*Sicilska povijest*) ili pak Ἰταλικά (*Povijest Italije*). Bizantski enciklopedijski priručnik *Suda* spominje da je, uz Italiju i Siciliju, ondje bilo riječi i o Heladi (s. v. Τίμαιος), a sudeći prema navodima kod Plinija Starijeg, opisana je bila i Hispanija (NH 4.120) te čitava poznata zapadna ekumena, uključujući i zemlje uz Sjeverno more (NH 4.94, 4.104, 37.35–36). Iz Timejeve povijesti »*koju je*«, kako kaže Aulo Gelije, »*sastavio na grčkome jeziku pišući o rimskim prilikama*« (*quam oratione Graeca de rebus populi Romani composuit*, Noct. Att., 11.1), zacijelo potječe i podatak o drevnoj uporabi *aeris signati* u Rimu (NH 33.43). Povjesničara Timeja, čiji je otac bio mjesni vladar Tauromenija (o čemu svjedoči Plutarh, *Timol.*, 10.6), već u antici je bio glas »*nadaleko najučenijeg čovjeka, koji je obilovao i mnoštvom tema i raznolikošću izraza i čiji je raspored riječi bio vrlo dotjeran*«. ¹³⁹ Plinije ga je, pod imenom *Timaeus Siculus*, uvrstio na popise izvorâ za 4., 6. i 37. knjigu *Prirodoslovlja*, a uz 33. i 34. knjigu

135 G. KNAACK, s. v., br. 4, RE VI.1, 1907: 358–388; LEKSIKON 1996: 177–178.

136 I danas se još Eratosten smatra vrsnim helenističkim geografom i učenjakom svjetskoga glasa (čiji je opus, nažalost, očuvan tek u izvatcima i citatima kod drugih autora) (usp. SUIĆ 1981: 26); njegove su se izmjere i druge geografske informacije pokazale točnima i prilično podrobnima, pa ga stoga odlikuju »dokazana preciznost i neprijeporna naučna visina« (SUIĆ 1955: 133).

137 *Universum autem circuitum Eratosthenes, in omnium quidem litterarum subtilitate, sed in hac utique praeter ceteros solers (...)* (NH 2.247); Polybius et Eratosthenes, diligentissimi existimati (NH 5.40).

138 R. LAQUEUR, s. v., br. 3, RE VI A1, 1936: 1076–1203; LEKSIKON 1996: 580–581.

139 (...) *longe eruditissimus et rerum copia et sententiarum varietate abundantissimus et ipsa compositione verborum non impolitus* (Ciceron, *De oratore*, 2.55).

okarakterizirao kao *Timaeus historicus qui de medicina metallica scripsit*. Nejasno je što je mislio pod tim objašnjenjem, no s obzirom na već spomenuti podatak o drevnoj rimskoj moneti u vidu sirove kovine s utisnutim likovima vola ili ovce (NH 33.43), preuzet od Timeja, svakako je riječ o temama vezanim uz metal. Drugi pak Timej, koji se pojavljuje na popisima autorâ za 2., 5. i 16. knjigu (*Timaeus mathematicus* ili samo *Timaeus*), ne smije se poistovjetiti s uvaženim helenističkim povjesničarom; riječ je o nama nepoznatom znanstveniku koji je, sudeći prema izvatcima iz *Prirodoslovlja*, pisao o astronomiji (NH 2.38), o utjecaju nebeskih i klimatskih pojava na vodostaj Nila (NH 5.55–56)¹⁴⁰ i o vezi između putanje zvijezda i padanja lišća (NH 16.82).¹⁴¹

Timejev suvremenik **Kalimah iz Kirene** (4./3. st. pr. Kr.),¹⁴² glasoviti filolog, katalogizator u aleksandrijskoj biblioteci, učitelj Eratostenov i vrlo plodan pisac koji je (prema *Sudi*) iza sebe ostavio čak 800 knjiga svakovrsne tematike,¹⁴³ izvorom je za jedanaest knjiga *Prirodoslovlja*, među kojima su i sve četiri geografske (iako nije uvršten na popis autora za 3. knjigu). Nemoguće je rekonstruirati koja je Kalimahova djela Plinije proradio i iz kojih je crpio pojedine podatke – stoga neka moje pretpostavke ostanu upravo to što jesu. Kako god bilo, mora se pomisliti na njegov veliki spjev u elegičkim distisima pod naslovom *Uzroci* (Αἰτια), »eruditsku enciklopediju mitologije, povijesti i folklorâ«, koji je sadržavao »golem mitološki materijal o počecima i osnucima«¹⁴⁴ i čiji su neznatni fragmenti očuvani kod Strabona (knj. 1, 5, 7–10, 14 i 17, *passim*). Odatle možda potječu podaci koje je Plinije uvrstio u svoje geografske knjige, no narav većine tih podataka (mahom je riječ o starim imenima za pojedine grčke otoke – NH 4.52, 4.65, 4.69, 4.70 i 4.73) upućuje i na drugi mogući izvor – djelo opisnog naslova Κτίσεις νήσων καὶ πόλεων καὶ μετονομασίαι (*Osnivanje otoka i gradova i promjene imena*). Tako bi iz *Uzroka*, po svemu sudeći, potjecali podaci o liburnskim Peucetijima (NH 3.139) i o melitejskim psima koji se tako nazivaju po Meliti (Mljetu) (NH 3.152), a možda i o Palantovom jezeru na Maloj Sirti (NH 5.28). Neobična pripovijest o dvama kipovima boksača Eutima (NH 7.152) mogla se nalaziti u *Zabilješkama* (Ῥπομνήματα) čiji je dio bila *Zbirka čuda i nevjerovatnosti po cijeloj zemlji prema mjestima na kojima su se zbila* (Θαυμασίων καὶ παραδόξων εἰς ἅπασαν τὴν γῆν κατὰ τόπους ὄντων συναγωγή) ili u drugome spisu unutar *Zabilježaka*, pod naslovom *O natjecanjima* (Περὶ ἀγώνων). Podatak pak o ljekovitosti vode frigijske rijeke Gala možda potječe iz spisa *O rijekama* (Περὶ ποταμῶν), koji se također nalazio u *Zabilješkama*. Mnogo je jasnija situacija s izvorom informacije o zečjoj travi (*sonchus*) (NH 22.88) i o petrovcu ili šćulcu (*crethmos*) (NH 26.82) – obje je te biljke, kako tvrdi Plinije pozivajući se na Kalimaha, seljanka Hekala (inače eponimna heroína jednog atičkog demosa) iznijela na stol pred Tezeja; Kalimah je doista autor i jednog epilija pod naslovom Ἑκάλη (*Hekala*). Upitna je, međutim, atribucija podatka o biljci dragušcu (*erigeron*/*senecio*, NH 25.168), jer se Plinije, osim »našim« Kalimahom, poslužio i njegovim malo mlađim imenjakom¹⁴⁵ kojeg je uvrstio u popise autorâ za 21., te 23.–27. knjigu, među *medicis*.¹⁴⁶

140 U sličnom kontekstu spominje ga i Vitruvije, među šestoricom drugih pisaca: *qui magna vigilantia et infinito studio locorum proprietates, aquarum virtutes ab inclinatione caelique regionum qualitates ita esse distributas scriptis dedicaverunt* – »Oni su u svojim spisima s velikom pomnjom i nakon vrlo dugog proučavanja pokazali da su svojstva mjesta i djelovanja voda tako razmješteni zbog nebeskog nagiba i značajki krajeva« (*De architectura*, 8.3.27).

141 Matematičar Timej u *Realencyclopädie* je obrađen *sub voce* Timeja iz Lokrije, pitagorejca koji se pojavljuje u Platonovu *Dijalogu* pod naslovom Τιμαίος (R. HARDER, br. 4, RE VI A1, 1936: 1203–1226, vidi st. 1221–1222).

142 H. HERTER, s. v., br. 6, RE, Suppl. V, 1931: 386–452; H. HERTER, s. v., RE, Suppl. XIII, 1973: 184–266; LEKSIKON 1996: 326–327.

143 Od njegova opusa preostali su tako oskudni fragmenti da sa žaljenjem možemo ustvrditi kako Kalimaha, zapravo, uopće ne poznajemo.

144 Prvi citat: PARETI 1967a: 307; drugi: KATIČIĆ 1995: 247.

145 *Realencyclopädie* ga poistovjećuje s umjetnikom iz Herofilove škole (između 225. i 150. pr. Kr.) i pripisuje mu jedan hipokratovski rječnik pod naslovom Ἐρωτήματα ἰσότηκά, a uz to i autorstvo djela koje je Plinije opisao kao *de coronis quae nocent capiti* (NH 21.12).

146 Štoviše, u popisu izvora za 21. knjigu piše: *Mnesitheo qui de coronis*. *Callimacho qui item* (obojica su svrstani u »medicinske« izvore).

Začudo, s popisa autorâ korištenih za 3. knjigu *Naturalis historiae* nedostaju i renomirana imena kao što su Hekatej, Herodot, Efor i Posidonije. No, još više čudi činjenica da ih Plinije (barem izravno) nije ni citirao u toj knjizi koja je, između ostaloga, posvećena Italiji, Iliriku i otocima zapadnog Sredozemlja; barem što se Dalmacije tiče, kod tih je starih povjesničara i geografa mogao pronaći prilično mnogo podataka. Svi oni, osim Herodota, nalaze se na popisima izvorâ za preostale tri geografske knjige, pa je enigma vezana uz njihovu odsutnost iz 3. knjige tim veća.

Najstariji među njima je **Hekatej iz Mileta** (oko 560. – oko 480. pr. Kr.),¹⁴⁷ začetnik logografije i prvi poznati grčki geograf i povjesničar, kojega je čitava antika imala za uzor u pogledu načina koncipiranja znanstvenog djela. Maran putnik (obišao je Egipat, možda i Perziju, te Pont) svoja je putopisna opažanja zabilježio na zemljopisnoj karti, pridodavši joj dvije monografije o Europi i Aziji koje danas poznajemo pod naslovom Περιήγησις (*Obilazak zemalja*). Iz njegova interesa za povijest proistekla je zbirka mitskih i legendarnih priča, nanizanih po generacijama (Γενεαλογία ili *Rodoslovlja*). Kako ćemo kasnije vidjeti, Hekatej je kasnijoj grčkoj (pa i rimskoj) znanstvenoj književnosti ostavio vrijedne podatke o Jadranu, te su ga uvažavali bez obzira na brojne očigledne propuste i netočnosti. Sâm je Hekatej već ispravljao pogrešne navode svojih prethodnika, o čemu bjelodano svjedoče uvodne riječi *Rodoslovlja*: Ἐκαταῖος Μιλήσιος ὥδε μυθεῖται· τάδε γράφω ὥς μοι δοκεῖ ἀληθεῖα εἶναι· οἱ γὰρ Ἑλλήνων λόγοι πολλοὶ τε καὶ γελοῖοι, ὥς ἐμοὶ φαίνονται, εἰσὶν – »Hekatej Milećanin govori ovo: To pišem kako mislim da je istina. Jer što Grci pričaju mnogo je i smiješno, kako mi se čini« (FHG, frg. 332; FGH 1). Plinije je od Hekateja preuzeo neke podatke za preostale tri geografske knjige (4., 5. i 6.), kao i za 18. knjigu koja se bavi poljodjelstvom; u *Prirodoslovlju* se Hekatej spominje samo dvaput (u vezi s Amalkijskim ili »smrznutim« morem uz obalu Skitije, NH 9.49, te u vezi s Hiperborejcima, NH 6.55).

Herodotovo je pak ime mnogo zastupljenije – u čak deset navrata Plinije se poziva na njegove informacije koje se prilično lako mogu provjeriti u kapitalnom djelu Ἱστορίαι (*Povijest*) koje, osim povijesnih podataka, sadrži i mnoštvo geografskih i etnografskih informacija, te anegdota i pripovijesti prikupljenih na putovanjima. **Herodot iz Halikarnasa** (5. st. pr. Kr.)¹⁴⁸ to je djelo, kako nas obavješćuje Plinije, sastavio u italском gradu Turiju (NH 12.18) – onamo je, naime, ovaj bio proganjan tijekom političkih nemira u rodnome gradu. O Herodotu, Periklovu i Sofoklovu suvremeniku, neumornom putniku i izvrsnom pripovjedaču (*homo fabulator*, kako ga je nazvao Aulo Gelije, *Noct. Att.*, 3.10), napisano je mnogo stranica – spomenimo ovdje samo da ga je već antika smatrala »najglasovitijim povjesničarom« (*scriptor historiae memoratissimus*, Aulo Gelije, *Noct. Att.*, 8.4)¹⁴⁹ hvaleći njegov jasan stil koji »bez ikakvih teškoća teče kao mirna rijeka« (*sine ullis salebris quasi sedatus amnis fluit*, Ciceron, *De oratore*, 39)¹⁵⁰ i da nije bez razloga zaslužio naziv oca povijesti. Plinije ga je uvrstio na popise izvorâ za osam knjiga (između ostaloga i za jednu geografsku), a izravno ga citira u njih šest, u vezi s različitim temama. Sklona sam vjerovati da se i u 3. knjizi *Naturalis historiae* nalaze poneke informacije preuzete iz Herodotova djela, no Plinije nam ne daje ključ da ih prepoznamo. Zbunjuje, međutim, pretpostavka da bi tako uvaženi autor u tome slučaju svakako morao imati mjesta i u bibliografiji uz tu knjigu; jedino rješenje vidim u moguće brojčano malom udjelu preuzetih Herodotovih podataka o povijesti zapadnog Sredozemlja.

147 F. JACOBY, s. v., br. 3, RE VII.2, 1912: 2667–2750; LEKSIKON 1996: 254–255.

148 F. JACOBY, s. v., br. 7, RE, Suppl. II, 1913: 205–520; LEKSIKON 1996: 273.

149 Tako i Hermogen iz Tarsa, grčki retor iz 2./3. st., koji Herodota smatra καθ' ἱστορίαν πανηγυρικοῖς πανηγυρικότατος – među pohvalama koje se tiču povijesti najhvaljeniji» (Περὶ ἰδεῶν λόγου / *O stilovima govora*, 2.12,114).

150 Slično i Kvintilijan: *In Herodoto vero cum omnia, ut ego quidem sentio, leniter fluunt, tum ipsa dialectus habet eam iucunditatem, ut latentes in se numeros complexa videatur* – »Kod Herodota pak, kako osjećam, sve teče lagano, pa i sam dijalekt ima onu dražest po kojoj se čini kao da u sebi sadrži skrivene vrline« (*Institutiones*, 9.4,18).

Slijedi autoritet za povijest zapadnog Sredozemlja, koji je mogao prilično pridonijeti spomenutom odsječku *Prirodoslovlja* glede starije povijesti Panonije, kao i Dalmacije (o tome bit će riječi u nastavku). To je **Efor** iz maloazijske Kime (4. st. pr. Kr.),¹⁵¹ prvi autor svjetske povijesti (u 30 knjiga) jednostavnog (i previše očekivanog) naslova Ἰστορίαι, jednog od najpopularnijih historiografskih djela antike kojim se služio velik broj autora. Zahvaljujući upravo čestom citiranju, do danas su očuvani neki ulomci koji daju blijeđu sliku o kakvoći samoga djela i koji upućuju na veličinu gubitka dragocjenih informacija za današnju povijesnu i geografsku, pa i arheološku znanost.¹⁵² Plinije je, primjerice, očuvao ukupno šest podataka koje izravno pripisuje Eforu, citirajući ga u svakoj od četiri geografske knjige za koje ga je uvrstio i na popis literature. To su informacije o starom imenu Eubeje (NH 4.64), o nazivlju za Eriteju, otok uz hispansku obalu (NH 4.120), o starom imenu Hija (NH 5.136), o (velikom) broju otokâ uz istočnu afričku obalu (NH 6.198), o geografskim objektima na koje se nailazi ploveći u smjeru Crveno more – Etiopija (NH 6.199) te zanimljivost vezana uz dugovječnost – primjer iz Arkadije (NH 7.154–155). Pretpostavljam da su se svi ti podaci nalazili u Eforovoj *Povijesti*, jer naslovi ostalih triju poznatih djela ne ohrabruju u tome pogledu.¹⁵³

Kao i Hekatej, i **Posidonije iz Apameje** (2./1. st. pr. Kr.)¹⁵⁴ nalazi se na popisu izvorâ za sve Plinijeve geografske knjige osim za treću. Taj polihistor golemo obzora interesa, Ciceronov učitelj i Pompejev prijatelj, ostao je zapamćen po prinosima filozofiji i povijesti, te nekim prirodoslovstvenim disciplinama kao što su astronomija, meteorologija, geografija i matematika. Njegova znanstvenoistraživačka putovanja koja je u nekoliko navrata poduzimao diljem zapadnog Sredozemlja (znade se da je posjetio Siciliju i Liguriju, te Galiju Komatu i Hispaniju) priskrbila su mu obilje novih informacija o geografskim i etnografskim značajkama dotičnih krajeva, koje je zacijelo bio uklopio u svoje kapitalno povijesno djelo Ἰστορία ἢ μετὰ Πολύβιον (*Povijest nakon Polibija*) u 52 knjige koje se, kako sâm naslov kaže, kronološki nastavljalo na razdoblje koje je Polibije obradio (145. pr. Kr.) i dosežalo gotovo do Posidonijevih dana (60-ih godina pr. Kr.). U Posidonijevoj *Povijesti* mjesto su, uz etničke zajednice unutar rimskog imperija, našli i barbarski narodi izvan ekumene, Kelti, Germani, Iberci; na taj je način bilo obrađeno ne samo zapadno Sredozemlje nego i cijela poznata zapadna Europa, a vidokrug rimskih spoznaja proširen sve do obale Atlantskog oceana. Usprkos velikoj popularnosti i zavidnom autoritetu koji je Posidonije uživao već u svoje doba, njegov opus nije se očuvao; razlog vidim upravo u vrlo čestom citiranju i sažimanju njegovih djela koja se, prešavši u sferu općepoznate literature, možda upravo zato nisu dalje prepisivala. Najveći broj ulomaka dopro je do nas iz četvrte ruke – naime, Posidonijevu je *Povijest* na razmeđu erâ bio preradio aleksandrijski povjesničar Timagen, a Timagenovo (danas također izgubljeno) djelo Βασιλεῖς (*Kraljevi*) naširoko citirao njegov suvremenik Pompej Trog u svojoj općoj povijesti *Historiae Philippicae* (*Filipova povijest*); sažetak danas izgubljenog Trogova djela načinio je povjesničar Marko Junijan Justin (3. st.) čija nam je *Epitome Historiarum Philippicarum* (*Sažetak »Filipove povijesti«*) dostupna. Osim toga, ponešto ulomaka iz Posidonijeve *Povijesti* očuvano je u okviru Strabonove *Geografije* i u kompilacijskoj svaštari Δειπνοσοφισταί (*Sofisti za večerom*) grčkoga gramatičara Ateneja iz Naukratije (2./3. st.). Zahvaljujući Ateneju te Diogenu iz maloazijske Laerte, autoru opsežne povijesti grčke filozofije (3. st.), poznajemo barem naslove Posidonijevih djela od kojih bi, osim spomenute *Povijesti*, za kontekst koji nas ovdje zanima trebalo izdvojiti tri koja su se bavila

151 E. SCHWARTZ, s. u., br. 1, RE VI.1, 1907: 1–16; LEKSIKON 1996: 163.

152 Tu je tvrdnju lijepo formulirao R. Katičić: »Težak je gubitak što im djela (sc. Teopompovo i Eforovo) nisu došla do nas. Podaci iz njih razdrobljeni su po golemoj literaturi mlađeга vremena te je ona bez njih nezamisliva (...)» (KATIČIĆ 1995: 15).

153 Ostala Eforova djela nose sljedeće naslove: Περί λέξεως (*O iskazu*), Ἐπιχώριος (*Spis o domovini*) i Περί εὐρημάτων (*O pronalascima*) (usp. LEKSIKON 1996: 163).

154 K. REINHARDT, s. u., br. 3, RE XXII.1, 1953: 558–826; LEKSIKON 1996: 496–497.

prirodnoznanstvenim temama. To su *Prirodnoznanstvena rasprava* (Φυσικὸς λόγος), *O nebeskim pojavama* (Περὶ μετεώρων) i *O oceanu i u vezi s njim* (Περὶ ὠκεανοῦ καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ), odakle je Plinije preuzeo jedina dva citata – o meteorološkim pojavama i nekim astronomskim udaljenostima (NH 2.85), te o utjecaju vjetrova na zdravu klimu (NH 6.57). No, činjenica da se Posidonije nalazi i na popisima triju geografskih knjiga (4., 5. i 6.) ohrabruje na zaključak da je Plinije u svoju bibliografiju svakako bio uvrstio i njegovu *Povijest*, prepunu (kako se čini) geografskih i etnografskih podataka. Štoviše, na popisima izvorâ za 2., 4. i 5. knjigu uz Posidonijevo ime stoji i opaska *qui περὶ πλοῦν aut περιήγησιν*, što baca ponešto svjetla na narav onamo preuzetih informacija.¹⁵⁵

Već spomenuti **Pompej Trog**, rimski povjesničar galskog podrijetla iz Cezarova i Augusto-va doba, posljednji je među autorima koje Plinije iz nama nepoznatih razloga nije povezaao sa 3. knjigom *Naturalis historiae*, iako bi ovaj štošta imao reći o povijesti, pa i geografiji istočnoalpskog prostora. Njegov prerađivač Justin kasnije će, u predgovoru svoje *Epitome*, ustvrditi: *Trogus Pompeius Graecas et totius orbis historias Latino sermone composuit, ut cum nostra Graece, Graeca quoque nostra lingua legi possent* – »Pompej Trog je na latinskom jeziku sastavio grčku povijest i povijest svijeta, kako bi se naša povijest mogla čitati na grčkome, grčka pak na našem jeziku«. No, Plinije ga je doživljavao prije kao prirodnoznanstvenika nego kao povjesničara, s obzirom na činjenicu da se Trog našao na popisu knjigâ koje se bave antropologijom i fiziologijom (7.), zoologijom (9.–11.), botanikom, agrikulturom i hortikulturom (12.–18.) te farmakologijom vezanom uz životinjski svijet (31.), smatrajući ga jednim od najkritičkijih autora na prirodnoznanstvenom polju (*ipse auctor e severissimis*, NH 11.274). Poznajemo i naslove knjiga iz kojih je Plinije očigledno preuzeo dotične podatke: *De animalibus* (*O životinjama*) i *De plantis* (*O biljkama*).

Posljednji i ujedno najintragantniji autor je **Strabon iz Amasije** (1. st. pr. Kr./1. st. po Kr.), i to u posve neobičnom svojstvu. Njega, naime, Plinije u svome *Prirodoslovlju* uopće ne spominje. Zapravo, što je još čudnije, Strabona, izgleda, nisu čitali (ili su ga općenito vrlo slabo poznavali) sve do kasne antike. Posvjedočena su samo tri čitača njegovih *Povijesnih zabilježaka* (Ἱστορικὰ ὑπομνήματα) u antici: Josip Flavije, Plutarh i Tertulijan, dok najstariji dokaz korištenja *Geografije* (Γεωγραφικά) potječe iz prve polovice 2. st. i nalazi se u *Vodiču po svijetu* (Περιήγησις τῆς οἰκουμένης) Dionisija Perijegeta.¹⁵⁶ Štoviše, »postoje neki pokazatelji da nitko nije pročitao nijedno njegovo djelo mnogo godina nakon njegove smrti«, tvrdi K. Clarke, spominjući opasku A. Dillera da bi bilo vrlo neobično da su Plinije, Pausanija i Ptolemej poznavali Strabonovu *Geografiju*, ali da su je namjerice prešućivali. Slično misli i O. A. W. Dilke, tvrdeći da se to djelo u 1. st. u Rimu uopće nije čitalo, pa da Plinije nije ni znao da ono postoji.¹⁵⁷ Pravo je čudo stoga što se Strabonova *Geografija* očuvala (i to gotovo u cijelosti) do današnjih dana – razlog je vjerojatno taj što je to djelo, prepuno citata i podataka iz grčke zemljopisne baštine, u kasnije doba potpuno zamijenilo stariju geografsku literaturu koja se zbog toga postupno zanemarivala.¹⁵⁸ Danas se prilično kritički gleda na Strabona i njegovo mjesto u geografskoj znanosti,¹⁵⁹ iako nije dvojbeno da njegova *Geografija* za nas znači jedno od kapitalnih djela za poznavanje geografije, etnografije i povijesti ekumene Au-

155 Spomenimo još samo podatak da se Posidonije našao i na popisu izvorâ za 11. knjigu *Prirodoslovlja* (koja se bavi kukcima i poredbenom životinjskom anatomijom), i to kao *Posidonius stoicus*. Kako je ondje izostao citat, nemoguće je domisliti se naravi informacije koju je Plinije preuzeo od Posidonija – filozofa.

156 CLARKE 1997: 93. Tek u 6. st. Strabonovu *Geografiju* izrijekom spominju Stefan Bizantinac, Markijan iz Herakleje i Priskijan iz Lidije (CLARKE 1997: 94).

157 CLARKE 1997: 93–94; DILKE 1985: 62.

158 Velik uspjeh koji je *Geografija* postigla u kasnoj antici priskrbio je Strabonu nadimak Geograf, jednako kao što su, zahvaljujući *Ilijadi* i *Odiseji*, Homera zvali Pjesnikom. Zbog isključivosti uporabe *Geografije* nauštrb starijih geografskih djela, Strabon je »bio koban za tekstovnu predaju starije grčke zemljopisne književnosti« (KATIČIĆ 1995: 20–21).

159 » (...) Strabon nema stila, njegovo mišljenje nema težine, no slučaj ga je načinio glavnim, ponekad i jedinim izvorom za povijesne činjenice« – tako R. SYME (navod kod CLARKE 1997: 94).

gustova i Tiberijeva doba. Činjenica jest da su do našega vremena iz antike općenito doprla vrlo malobrojna djela te da su upravo zbog toga i dragocjena. Stoga se, primjerice, Pseudo Skilakov *Periplus* i Pseudo Skimnova *Periegeza*, a možda i Strabonova *Geografija*, pa i Plinijevo *Prirodoslovlje*, danas možda mnogo više cijene negoli u svoje doba.

*
* *

Nakon iscrpnog pregleda svih autora koje je Plinije uvrstio na popis izvora za 3. knjigu ili ih izravno citirao u tekstu, slijedi pokušaj pripisivanja autorstva informacija o Iliriku pojedinim piscima, odnosno pokušaj prepoznavanja izvora podataka s obzirom na naslove djela. Ponovno ću pribjeći tabličnom prikazu kao najpreglednijem sredstvu. Sljedeća tablica prikazuje koliko se puta pojedini autori s popisa izvora za 3. knjigu *Naturalis historiae* (u tablici nanizani prema redoslijedu u Plinijevom popisu) pojavljuju u samoj knjizi, te koje su informacije od njih preuzete. Popis je, dakako, već od početka osuđen na nepotpunost, jer sam u obzir uzela samo one podatke koje je Plinije izričito pripisao pojedinim autorima; problem prepoznavanja podrijetla preostalih informacija u *Prirodoslovlju* zaseban je, vrlo opsežan i izlazi izvan okvira ove studije.

Autor	Vrst informacije
Turanije Gracil (1)*	– dužina oceanske obale Hispanije (NH 3.3)
	– dužina oceanske obale Hispanije (NH 3.4)
Kornelije Nepot (4)	– rana povijest Transpadane, vezana uz keltske upade (NH 3.125)
	– etimologija Histrije, u kontekstu drevnog poimanja riječne poveznice Dunav – Jadran (NH 3.127)
	– širina alpskog lanca (NH 3.132)
Livije (2)	– dužina oceanske obale Hispanije (NH 3.4)
	– širina alpskog lanca (NH 3.132)
	– faliskanska kolonija (NH 3.51)
	– stari lukanski grad kojeg više nema (NH 3.98)
	– drevni umbrijski grad (NH 3.114)
Katon (7)	– Boji nekoć živjeli u Umbriji (NH 3.116)
	– podrijetlo nekih transpadanskih gradova (NH 3.124–125)
	– trojansko podrijetlo Veneta (NH 3.130)
	– tauriščansko podrijetlo nekih alpskih zajednica (NH 3.133–134)
	– obala Betike je kartaškog podrijetla (NH 3.8)
	– dimenzije Betike (NH 3.16–17)
	– dimenzije Narbonske Galije (NH 3.37)
Marko Agripa (6)	– dimenzije Sicilije (NH 3.86)
	– neke udaljenosti u Velikoj Grčkoj (NH 3.96)
	– dimenzije Ilirika (primorskog dijela provincije Dalmacije) (NH 3.150)

Autor	Vrst informacije
Marko Varon (6)	– drevne imigracije u Betiku; drevna povijest Lusitanije (NH 3.8)
	– udaljenost Italije od prekomorskih zemalja (NH 3.45)
	– dužina velikogrčke obale (NH 3.95)
	– Plinije spominje da je Varon tijekom gusarskog rata planirao sagraditi nasip preko tjesnaca (Otranta) (NH 3.101)
	– jezero Kutilija – položaj i spomen plutajućeg otoka na njemu (NH 3.109)
August (3)	– prvobitni broj zajednica u Naronskom konventu (NH 3.142)
	– Plinije spominje njegovu podjelu Italije na 11 regija (ona je temelj za opis Italije koji slijedi); spominje i da je August uredio popis gradova abecedno (<i>in litteras</i>) (NH 3.46)
	– ponovno spominje opis Italije (za IX. regiju – Ligurija) (NH 3.49)
	– ponovno spominje opis Italije (za I. regiju – Kampanija) (NH 3.62)
Varon Atački (0)	
Valerije Antijat (1)	– stara povijest Italije (doba kraljeva) (NH 3.70)
Higin (0)	
Antistije Veter (0)	
Pomponije Mela (0)	
Kurion Otac (0)	
Celije Antipater (1)	– dužina planinskog lanca Alpa (NH 3.132)
Lucije Aruncije (0)	
Statije Sebos (0)	
Licinije Mucijan (1)	– Pomptinska močvara u Laciju i tamošnja naselja (NH 3.59)
Fabricije Tusko (0)	
Lucije Atej (0)	
Atej Kapiton (0)	
Verije Flak (0)	
Lucije Pison (1)	– stara povijest Italije, vezana uz Cisalpinsku Galiju (NH 3.131)
Gnej Gelije (1)	– stari samnitski grad potopljen u Fucinskom jezeru (NH 3.108)
Kornelije Valerijan (1)	– stara povijest Italije, vezana uz osvajanje Picena (NH 3.108)
Artemidor (0)	
Aleksandar Polihistor (0)	
Tukidid (1)	– staro ime Sicilije (NH 3.86)
Teofrast (1)	– prvi geografski podaci o Italiji; » <i>prvi strani autor koji je išta brižljivije napisao o Rimljanima</i> « (NH 3.57–58)
Isidor (0)	

Autor	Vrst informacije
Teopomp (2)	– galsko osvajanje Rima; »prije njega ih (Rimljane) nitko nije ni spomenuo« (NH 3.57–58)
Metrodor (1)	– stari lukanski grad, u njemu umro Aleksandar Epirski (NH 3.98)
Kalikrat (0)	
Ksenofont Lampsačanin (0)	
Diodor (0)	
Nimfodor (0)	
Kalifan (0)	
Timagen (1)	– dužina planinskog lanca Alpa (od Gornjeg do Donjeg mora) (NH 3.132)
Polibije (1)	– ime mora uz Siciliju (NH 3.75)
Eratosten (1)	– imena morâ uz Siciliju, Sardiniju i Kretu (NH 3.75)
Timej (1)	– staro ime za Sardiniju (NH 3.85)
Kalimah (2)	– Peucetiji kao jedna od liburnskih zajednica (NH 3.139) – melitejski psi (ime dobili po Meliti/Mljetu) (NH 3.152)

* Broj u zagradi označava koliko se puta pojedini autor izričito spominje u tekstu 3. knjige *Naturalis historiae*.

Kao što se očituje iz tablice, od ukupno 46 navoda u 3. knjizi *Prirodoslovlja*, samo se njih pet tiče iliričkog područja, dok se preostali citati u većini odnose na Italiju. Svih pet informacija vezanih uz Ilirik tiču se pak Dalmacije – Panonija je u tome smislu zaključna.

Neki se podaci o iliričkim zemljama, međutim, nalaze izvan 3. knjige, raštrkani po cijelom *Prirodoslovlju*. Pogledajmo ih:

Vrst informacije	Izvor
magija kod Tribala i Ilira (urokljive oči) (NH 7.16)	Isigon ¹⁶⁰
kuga iz Ilirije (Hipokrat predskazao epidemiju) (NH 7.123)	
Oktavijanov pad s kule u panonskom ratu (NH 7.148)	
pobuna u Iliriku (NH 7.149)	
Ilir Dandon – primjer dugovječnosti (NH 7.155)	Aleksandar Polihistor
europski bizon u Panoniji (NH 8.40)	

160 Isigona dosad nisam spominjala, jer nije ulazio u kontekst teme – nema ga, naime, na popisu izvorâ za 3. knjigu *Naturalis historiae*, ne citira se izravno u tekstu, a ni njegov opus ne daje naslutiti da bi mogao dati znatniji prinos poznavanju iliričke povijesti ili geografije (kao što je, usuprot, slučaj s Hekatejem, Herodotom, Eforom, Posido-

nijem i Pompejem Trogom). Riječ je o paradoksografu iz Nikeje (vjerojatno iz kasnog helenističkog doba) čiji se opus, koliko znamo, sastoji od dva naslova: »Ἀπίστα (*Nevjerojatne priče*) i Περί Παλικῶν Θεῶν (*Palički bogovi*) (LEKSIKON 1996: 306).

Vrst informacije	Izvor
histarska i liburnska vuna, sličnija dlaci (NH 8.191)	
ilirički puževi, poznati po veličini (NH 9.173)	
dokleatski sir, cijenjen u Rimu (NH 11.240)	
iliričke svinje, s čvrstim papcima (NH 11.255)	
ilirički kopitnjak, treći po kakvoći (NH 12.47)	
ilirička perunika od koje se dobiva glasoviti miris (NH 13.14 i 18)	
ilirička perunika, najcjedenija od svih (»ne ona koja raste uz more, nego ona iz šuma uz Drilon i Naron«) (NH 21.40)	
divlji nard se uzgaja i u Panoniji (NH 21.47)	
gentijana, najizvrsnija u Iliriku; dobila ime po kralju Gentiju koji ju je otkrio (NH 25.71)	
širenje nekih bolesti lica po Italiji i provincijama (spominje Ilirik, Galije i Hispanije) (NH 26.1)	
ljekovita biljka <i>perpressa</i> , raste u Iliriku (NH 26.87)	
spominje da je » <i>danās i Dalmacija</i> « poznata po salamuri (NH 31.94)	
iliričke ostrige (vrsta koja je mrke boje) (NH 32.60)	
viktorijat, novčić koji je » <i>donesen iz Ilirika i smatrao se robom</i> « (NH 33.46)	
bogata zlatna žila, otkrivena u Dalmaciji u Neronovo doba (NH 33.67)	
spominje da su dvojica rimskih poslanika, » <i>koje je dala ubiti Teuta, kraljica Ilira</i> «, bili počašćeni kipovima na rimskom forumu (NH 34.24)	
o jantaru: » <i>Donose ga Germani ponajviše u provinciju Panoniju. Odatle su ga prvo proslavili Veneti koje Grci nazivaju Enetima, koji su najbliži (susjedi) Panonije i žive oko Jadranskog mora</i> « (NH 37.43)	
» <i>Udaljenost od Karnunta u Panoniji do obala Germanije odakle se (jantar) dovozi iznosi 600 milja, što je potvrđeno tek nedavno</i> « (NH 37.45)	

Od 24 informacije prikupljene iz *Prirodoslovlja*, njih šest se odnosi na Panoniju, a ostalih 18 na Dalmaciju (koja se još u Plinijevo doba često nazivala i Ilirikom, imenom stare provincije). Nažalost, nepoznat nam je izvor tih podataka (Plinije ga je naveo za samo dva od njih). Prva od informacija vezana uz Panoniju vijest je o ranjavanju Oktavijana Augusta tijekom »panonskog« rata, iako Apijanovo izvješće o opsadi i padu Segestike (za koje se vjeruje da potječe izravno iz Augustovih memoara) ne spominje takvu epizodu (*Illyr.*, 4.22–24). Bit će prije da je riječ o opsadi japodskog Metula (dakle ne o ratu protiv Panonaca!), tijekom koje je doista bila srušena rimska navalna kula (usp. Apijan, *Illyr.*, 4.20 i Dion Kasije, 49.35). Pobuna u Iliriku, druga Plinijeva informacija koju sam vezala uz Panoniju, odnosi se na Batonov ustanak koji je obuhvatio i Dalmaciju i Panoniju; nažalost, Plinije je samo ovlaš spominje u posve drugačijem kontekstu, kao jedan od primjera obrata sreće tijekom Augustova života. Za europskog bizona (*bonasus*) Plinije kaže da živi u Peoniji, što se nedvojbeno odnosi na Panoniju. Istu tu životinju, naime, opisuje i Pavao Đakon riječima: *bisons, animal in Pannonia* (...) (*Historia Longobardorum*, 28). Plinijev odabir naziva, kao i navod Peonije umjesto Panonije, nedvojbeno upućuju na grčki izvor – to je možda Aristotel, koji također spominje tu životinju kao βόνασος

161 Glede imena Peonija/Panonija u grčkom je svijetu s vremenom nastala pomutnja, pod utjecajem pogrešnih

znanstvenih postavki da su Panonci u Panoniji i Peonci u Makedoniji jedno te isto. Sve do početka 2. st., međutim,

(*Historia animalium*, Bekker, 498b, 31).¹⁶¹ O divljem nardu koji uspijeva u Panoniji i treći je po kakvoći u rimskoj ekumeni (*optimum in Ponto, proximum in Phrygia, tertium in Illyrico* – »najbolji na Pontu, zatim u Frigiji, a treći u Iliriku«, NH 12.47) govori samo Plinije, pa je zbog nedostatka dodatnih informacija teško reći nešto više o uzgoju te vočke u rimsko doba. Očigledno je da je, uz iliričku peruniku, gentijanu i neke iliričke specijalitete (puževe i dokleatski sir, primjerice), predstavljao dio asortimana kojim su Dalmacija i Panonija sudjelovale na tržištu. I napokon, Plinije svjedoči o potražnji za jantarom u provinciji Panoniji; prvi njegov navod odnosi se na trgovinu koja se Podunavljem odvijala već od pretpovijesnog doba (što dokazuju i legendarne priče o Argonautima i Hiperborejcima), a drugi na (obnovljeni?) veći interes za taj luksuzni artikl u njegovo doba.

Sudeći, dakle, prema svemu rečenome i prikazanome u tablicama, neki autori s Plinijeva opisa izvorâ za 3. knjigu otpadaju kad je riječ o informacijama vezanima uz Panoniju (i Dalmaciju). To su, po svoj prilici, Turanije Gracil, Varon Atački, Valerije Antijat, Higin, Antistije Veter, Celije Antipater, Lucije Aruncije, Statije Sebos, Licinije Mucijan, Fabricije Tusko, Lucije Atej, Atej Kapitton, Verije Flak, Lucije Pison, Gnej Gelije, Kornelije Valerijan, Tukidid, Teofrast, Isidor, Metrodor, Kalikrat, Ksenofont Lampsačanin, Nimfodor i Kalifan. Njihov, naime, opus ničim ne daje naslutiti da su se bavili iliričkim temama, a posve izostaje i spomen njihovih imenâ u tome kontekstu iz njima suvremene i kasnije antičke književnosti. S druge pak strane, preostalih 13 autora s popisa te njima pridodana četvorica koja se spominju u samome tekstu 3. knjige (a nisu na popisu) mogu se smatrati izvorima (i) za iliričke provincije, s time da se većina njihovih podataka odnosi na Dalmaciju, a samo neki na Panoniju. To su sljedeći autori: Kornelije Nepot, Livije, Marko Katon, Marko Agripa, Marko Varon, božanski August, Pomponije Mela, Kurion Otac, Artemidor, Aleksandar Polihistor, Teopomp, Diodor Sikulski, Timagen, Polibije, Eratosten, Timej i Kalimah. Oslonimo li se poglavito na citate u 3. knjizi i na njihovu bibliografiju, stanje je ovakvo: od Kornelija Nepota potječe podatak o etimologiji Histrije, vezanoj uz drevno poimanje hidrografije u podnožju jugoistočnih Alpa: *Quam cognominatam a flumine Histro, in Hadriam effluente e Danuvio amne eodemque Histro exadversum Padi fauces, contrario eorum percussu mari interiecto dulcescente, plerique dixere falso, et Nepos etiam Padi accola* – »Mnogi su pogrešno ustvrdili da je ova nazvana po rijeci Istru koja u Jadran utječe iz rijeke Dunava, i to po onom istom Istru koji da je preko puta ušća Pada, te da te rijeke iz nasuprotnih smjerova utječu u more i čine ga slatkim. Tako i Nepot, koji je živio uz Pad« (NH 3.127). Izvor te informacije mogao se jednako nalaziti u Nepotovoj *Kronici*, kao i u *Primjerima*.¹⁶² Unutar Livijeva povijesnog djela, kako znademo, opisana je i povijest Ilirika (primjerice, kronologija rimskog osvajanja i doseljenje Kelta u panonsko međuriječje), no u Plinijevu *Prirodoslovlju* nema citata vezanih uz iliričke teme; (prostorno) najbliži je podatak o širini alpskog lanca (NH 3.132). Iz Katonovih *Podrijetala* potječe, kako se čini, svih sedam informacija iz 3. knjige, vezanih uz staru povijest Italije i Cisalpine koja je isprepletena s poviješću Ilirika (primjerice, spomen drevnog liburnskoga grada u Picenu: *Truentum cum amne, quod solum Liburnorum in Italia relictum est* – »Truent s rijekom, jedino što je od liburnskoga ostalo u Italiji«, NH 3.110). Marko Terencije Varon vjerodostojan je svjedok suvremene iliričke povijesti, jer je u svojstvu vojnog časnika upoznao prilike u Dalmaciji; od njega potječe čuveni opis izdržljivih i radišnih žena (*De re rustica*, 2.10,7–9). Izgleda da je Plinije od Varona preuzeo mnogo štošta, uz informaciju o ustroju juridičkih

nije bilo nikakve dvojbe oko toga da se stanovništvo između dubokog jadranskog zaleđa i Dunava zove Παννόνιοι, a ne Παιόνες – ispravno ih naziva već Polibije u 2. st. pr. Kr., a zatim i Strabon na razmeđu erâ. Apijan, zaveden spomenutim krivim tumačenjem koje je prigrlio učeni grčki svijet njegova vremena, govori o »Peoncima«, iako znade da se oni nazivaju i »Panoncima« (taj je pravilan oblik zaci-

jelo pronašao u Oktavijanovim memoarima) (*Illyr.*, 3. 14). Grešku će ispraviti pedesetak godina kasnije Dion Kasije, dobar poznavatelj provincije Panonije (49.36,6).

¹⁶² O svakom pojedinom piscu i o njihovim djelima više je riječi bilo u prvome dijelu ovoga rada; ovdje su tek kratki zaključci.

konvenata (*M. Varro LXXXIX civitates eo ventitasse auctor est* – »Marko Varon kaže da je onamo (sc. u Naronski konvent) zalazilo 89 općina«, NH 3.142). Tako se, primjerice, opis podvelebitskog primorja (NH 3.140) te delmatske (NH 3.142) i južnodalmatinske obale (NH 3.144) i pripadajućeg otočja (NH 3.151–152), kao i izvješće o tri sudbena konventa u Dalmaciji (NH 3.139, 142 i 143), pripisuju Varonu, točnije njegovu periplu koji je možda bio uklopljen u *Starine* ili se nalazio unutar izgubljenog spisa *De ora maritima* (*O morskoj obali*).¹⁶³ Marko Agripa i božanski August ubrajaju se u specifičnu vrstu izvora – prvi među kartografe, a drugi u kategoriju koju sam nazvala službenim izvorima. O Agripinom *orbe picto* već je bilo riječi u tekstu – podsjetimo se tek činjenice da je Plinijeva *Naturalis historia* jedino djelo koje je očuvalo vrlo mnoge navode s te danas izgubljene karte (koju su pratili i odgovarajući komentari). Za Ilirik to je podatak o dimenzijama primorskog dijela provincije Dalmacije (*a Drinio ad promunturium Acroceraunium CLXXV Agrippa prodidit, universum autem sinum Italiae et Illyrici ambitu* XVII – »Agripa kaže da od Drinija do rta Akrocerajunskog ima 175 milja, a da je opseg čitavog zaljeva Italije i Ilirika 1.700 milja«, NH 3.150), a Agripina karta možda stoji i iza opisa međusobne granice između Tauriska i Skordiska. Plinije, naime, nakon abecednog popisa panonskih zajednica, umeće sljedeći podatak: *mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci* – »Klaudijaska gora, kojoj su sprijeda Skordisci, straga Taurisci« (NH 3.148). Riječ je o dvije vrste informacija koje se međusobno nadopunjuju; abecedni slijed upućuje na službeni popis etničkih zajednica, načinjen u cenzorske i slične svrhe, dok slikoviti opis etničke granice između dvije keltske cjeline sugerira slikovni izvor – Agripinu kartu. Opisujući Panoniju,¹⁶⁴ Plinije napreduje u smjeru zapad – istok; već način na koji ocrtava granice te provincije daje naslutiti da to čini gledajući na kartu, a u tome smislu shvaćam i opis hidrografske mreže i etničkih zajednica duž glavnih panonskih rijeka. Abecedni popis panonskih zajednica razbija taj geografski slijed, koji se opet uspostavlja sa spomenom Klaudijske gore. Čitatelj dobiva dojam da

163 Za podatke koje valja pripisati Varonu usp. KATIČIĆ 1964: 89 i 94; MARGETIĆ 1978–1979; STARAC 2000: 76, 79. O njegovu periplu: DETLEFSEN 1909: 46; DEGRASSI 1962: 818; KATIČIĆ 1964: 89; ČAČE 1988: 67, bilj. 6; ČAČE 1993: 20. Od Varona možda potječu i vijesti o kamenolomu kod Trogira (NH 3.141) (SUIĆ 1991: 291), o »Ilirima u pravom smislu riječi« (KATIČIĆ 1964: 94), te etnografski podaci kao što je broj dekurija unutar pojedinog konventa (SUIĆ 1991: 286).

164 Cjeloviti opis Panonije glasi: *Inde glandifera Panoniae, qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli in dextra ac laeva devexitate considunt. Quae pars ad mare Hadriaticum spectat appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit: finitur inde Danuvio. In ea coloniae Aemona, Siscia. Amnes clari et navigabiles in Danuvium defluunt Draus e Noricis violentior, Saus ex Alpi-bus Carnicis placidior, centum viginti milia intervallo, Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. Populorum haec capita; praeterea Arviate, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani, mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. Insula in Savo Metubarbis, amnicarum maxima. Praeterea amnes memorandi Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur; alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit, ubi*

civitas Sirmiensem et Amantinorum. Inde quadraginta quinque milia Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus; supra influunt Valdassus, Urpanus, et ipsi non ignobiles – »Slijede žironosni krajevi Panonije, gdje se obronci Alpa sve više ublažavaju što više zalaze u središte Ilirika sa sjevera prema jugu, te blago završavaju i na lijevoj i na desnoj padini. Onaj dio koji gleda prema Jadranskome moru naziva se Dalmacija i Ilirik koji je već ranije spomenut; prema sjeveru pruža se Panonija – ondje završava na Dunavu. U njoj su kolonije Emona i Siscija. Slavne i plovne rijeke koje utječu u Dunav su Drava koja iz zemlje Noričana teče silovitije, i Sava koja iz Karnskih Alpa teče mirnije; između njih je prostor od 120 milja. Drava teče kroz zemlju Sereta, Serapila, Jasa i Andizeta, Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. To su glavna plemena. Osim njih, tu su Arvijati, Azali, Amantini, Belgiti, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varcijani, Klaudijska gora kojoj su sprijeda Skordisci a straga Taurisci. Na Savi je otok Metubarb, najveći među riječnim otocima. Druge rijeke vrijedne spomena su Kolapis, koja kod Siscije utječe u Savu dvama tokovima i ondje čini otok koji zovu Segestika; druga rijeka je Bakuntij koja u Savu utječe kod naselja Sirmija, gdje je općina Sirmijaca i Amantina. Slijedi Taurun udaljen 45 milja, gdje se Danuvij miješa sa Savom; iznad tog područja utječu Valdass i Urpan, i sami ne baš neznatni« (NH 3.147–148).

je imaginarni putnik, prolazeći Panonijom, zastao na vrhu slavonskih brda i, okrenut prema istoku, kamo dalje smjera, ustvrdio da se iza njega nalaze Taurisci, a ispred da su Skordisci.¹⁶⁵

Augustov *Opis čitave Italije u 11 kotara* (koji Plinije pod tim naslovom spominje na tri mjesta: *NH* 3.46, 3.49, 3.62) ide u red službenih izvora, budući da je sadržavao statističke i druge informacije potrebne za nesmetani rad državne administracije. U tome dokumentu nalazili su se podaci o Histriji koja se od Augustova doba nalazila unutar Italije, graničeći s Dalmacijom na rijeci Raši,¹⁶⁶ o provincijama, dakle, u tome spisu nije bilo riječi.

Pomponije Mela sljedeći je vrlo vjerojatni izvor (barem nekih) informacija za primorski dio provincije Dalmacije; njegov *Opis zemalja* sadrži vrlo sumarne informacije o priobalnim krajevima ekumene (u obzir su, osim morske obale, uzete i obale većih europskih rijeka). Ilirik je prikazan u maniri starih grčkih peripla, čija je pozornost usmjerena nabranjanju većih primorskih naselja (sigurnih sidrišta) i etničkih zajednica koje ondje žive (2.55–57). Stoga, iako je Plinije Melu uvrstio na popis svih četiriju geografskih knjiga (ne citiravši ga nijednom), te iste informacije mogao je pronaći (i vjerojatno jest) u grčkoj geografskoj literaturi, odakle je crpio i Mela. Iako postoji mišljenje da je Plinije svoje opise obalnih krajeva koncipirao po uzoru na Pomponija Melu,¹⁶⁷ sklona sam vjerovati da su, što se tiče pojedinih informacija, obojica slijedila iste izvore – kao primjer neka posluži spomen Pole kao kolhidske zaklade (tu je tradiciju prvi zabilježio Kalimah), te Ilira »u pravom smislu riječi« (koja potječe od Hekateja ili pak od Varona).¹⁶⁸ Sljedeći autor, Gaj Skribonije Kurion Stariji (ili Kurion Otac, kako ga naziva Plinije), jedan je od izvora informacija iz prve ruke;¹⁶⁹ kao što je već rečeno, on je bio prvi rimski vojskovođa koji je dopro do obale Dunava, ratujući protiv etničkih zajednica koje će se stotinu godina kasnije naći unutar provincije Mezije. Iako ga je Plinije uvrstio na popis autorâ za (samo) 3. knjigu, nije ga citirao u tekstu, pa smo zakinuti za podrobnije informacije; izvjesno je jedino da je riječ o geografiji donjeg Podunavlja, s obzirom na pravac Kurionova kretanja iz Makedonije prema Dunavu. Artemidor Efežanin vjerodostojan je izvor za sve četiri geografske knjige, od kojih je samo 3. zakinuta za citate. Njegovi *Geografski zapisi* sadržavali su informacije o pojedinim dijelovima rimske ekumene, od kojih je mnoge i sâm bio posjetio – osim u Italiji, bio je i u Hispaniji, obišao dio obale Atlantskog oceana i (možda) obale Sredozemnog mora, bio u Egiptu i u nekim graničnim zemljama. Skolijast *Argonautike* Apolonija iz Roda obavješćuje nas da je Artemidor jedan od autorâ koji su nastojali rekonstruirati trasu povratka Argonauta iz Kolhide (*scholia* uz 4.282–293), a Strabon je od Artemidora preuzeo vijest o galskom prelasku preko Alpa (ovaj ju je pak bio pronašao kod Efora).¹⁷⁰ Markijan iz Herakleje Pontske, geograf iz kasnijeg doba (između 3. i 5. st.), načinio je *Sažetak jedanaest knjiga Geografskih zapisa Artemidora iz Efeza* (Ἐπιτομή τῶν ἑνδεκά τῆς Ἀρτεμιδώρου τοῦ Ἐφεσίου Γεωγραφίας βιβλίων) (danas fragmentarno očuvan) iz kojeg potječe podatak da je Artemidor (između ostalog) pisao i o Flanatičkom zaljevu (4.10). Kornelije Aleksandar Polihistor također je na Plinijevu popisu za sve četiri geografske knjige, no niti u jednoj nije citiran. Iz njegova povelikog opusa teško je izdvojiti djela kojima se bio poslužio Plinije, no Stefan Bizantinac nam omogućuje uvid u (različite) teme koje su zanimale tog svestranoga gramatičara. Plinije u 7. knjizi spominje informaciju koju je preuzeo od Polihistora, a koja se tiče iliričkih tema: *Alexander Cornelius Dandonem quendam in Illyrico D vixisse* – »Aleks-

165 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 173, 180–181. O Agri-pinoj karti: DETLEFSEN 1906.

166 O tome MARGETIĆ 1978–1979: 345.

167 THOMSON 1948: 227.

168 O prvoj vijesti: KATIČIĆ 1995: 81; o drugoj: SUIĆ 1955: 137–138, 146 i KATIČIĆ 1964: 94.

169 O. Thomson smatra da su vojni pohodi i trgovačka putovanja priskrbili najvrednije geografske podatke (ne samo u Plinijevom slučaju nego i općenito) (THOMSON 1948: 228).

170 Usp. KATIČIĆ 1995: 38, 324.

sandar Kornelije kaže da je neki Dandon u Iliriku živio 500 godina« (NH 7.155). Ako je suditi prema naslovima njegovih knjiga, ta vijest mogla se nalaziti u (danas izgubljenom) spisu *O Iliriji*.

Stariji grčki povjesničar Teopomp s Hija zacijelo je Plinija opskrbio mnoštvom dragocjenih podataka o Jadranu, no izostali su citati. Teopompa su već u antici smatrali vrhunskim autoritetom za povijest i geografiju jadranskog svijeta (što je očigledno i prema broju navoda u kasnijoj stručnoj literaturi),¹⁷¹ iako su njegove predodžbe o tome prostoru bile prilično neodređene (što i nije čudno za 4. st. pr. Kr.), a znanje dosta nepouzđano, budući da se temeljilo ne na hodološkim iskustvima nego na pričanju pomoracâ i putnikâ. Od njega, primjerice, potječe informacija da je Jadran vrlo blizu Ponta (Pseudo Skimno, *Perieg.*, 381 i, kritički, Strabon, 7.5,9), da je more dobilo ime po Iliru Joniju (*scholia* uz *Argon.*, 4.308) te da se hijska i tasoska keramika prodaju u trgovištu na Neretvi (Strabon, 7.5,9), a tu su i podaci o Apsirtidima (Pseudo Skimno, *Perieg.*, 307) i Liburnidima (Pseudo Skimno, *Perieg.*, 572 i Strabon, 7.5,5). *Knjižnica* Diodora iz Sirakuze, spomenuta već u predgovoru *Naturalis historiae* (*Praef.*, 25), izvor je informacija za 3. i 5. knjigu, no bez izravnih referenci u tekstu. Svjedocima smo (budući da je djelo djelomično očuvano) da je Diodor opsežno izvijestio o osnivanju grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana (osobito o Isi, koloniji njegove rodne Sirakuze); kod Plinija, međutim, ta tema kao da je posve zanemarena, jer o Isi i Faru, dvije glavne grčke zaklade iz 4. st. pr. Kr., kaže tek: *Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia – »Isa, naselje rimskih građana i Farija, na kojoj je naselje«* (NH 3.152). Osim toga, u 4. knjizi *Biblioteke* Diodor govori i o riječnoj komunikaciji između Dunava i Jadrana, u vezi s putovanjem Argonauta iz Kolhide (4.56,7), o čemu, uostalom, pišu i mnogi drugi autori, pa i Plinije daje svoj komentar (NH 3.127–128). I kao posljednjeg s Plinijeva popisa spomenimo Timagena, čiji nam je povijesno-geografski opus gotovo nepoznat, no o kojemu znamo (zahvaljujući Strabonu i Justinu) da se zanimao (i) za keltsku migraciju u Italiju i Podunavlje. U tome svjetlu treba sagledati i jedini citat u 3. knjizi *Prirodoslovlja*: *Alpis in longitudinem [X]p. patere a supero mari ad inferum Caelius tradit, Timagenes [XXV]p. deductis – »Celi je kaže da se Alpe u dužinu pružaju od Gornjega do Donjega mora 1.000 milja, Timagen 25 milja manje«* (NH 3.132).

Sljedeća četiri grčka povjesničara i geografa izostala su s popisa izvora za 3. knjigu *Naturalis historiae*, iako se pojavljuju na popisima za preostale tri geografske knjige. No, postojanje njihovih imena i u tekstu 3. knjige (kao i u tekstovima ostalih geografskih knjiga) navodi me na pomisao da je riječ o Plinijevoj (nenamjernoj?) pogrešci, o previdu kakvih je zacijelo bilo još i kojih je sam autor bio svjestan (*Nec dubitamus multa esse quae et nos praeterierint – »I ne sumnjam da je i meni mnogo toga promaknulo«*, *Praef.*, 18). Prvi među njima uvaženi je povjesničar Polibije, čija je *Povijest* nezaobilazno štivo za upoznavanje kronologije rađanja rimske prevlasti na Sredozemlju. Iako se jedini navod iz 3. knjige *Prirodoslovlja* tiče imena mora uz Siciliju (NH 3.75), Polibijevo djelo pravi je rudnik informacija za mnoge teme koje se odnose na stariju iliričku i panonsku povijest – to možemo prosuditi i sami, budući da je od njega očuvano nešto manjih ili većih cjelina, a nadopunjuje ga Livijeva *Povijest od osnutka Rima* (koja se uvelike na njega oslanja). Polibije, primjerice, pruža najstarije nama poznate podatke o istočnoalpskim Tauriscima (34.10,10), koje je zatim preuzeo i Strabon (4.6,12); tu su i podaci o doseljenu Kelta preko Alpa (2.17), kao i izvješće o prvim rimskim oružanim intervencijama na južnom Jadranu (2.8–12), prvim sukobima s Delmatima (32.13) i fragment o borbama u Panoniji (frg. 64). Jedini pak Eratostenov citat u 3. knjizi *Prirodoslovlja* (o imenima morâ uz Siciliju, Sardiniju i Kretu, NH 3.75) ne daje naslutiti pravo bogatstvo informacija koje je od toga geografskog klasika Plinije mogao prikupiti o jadranskim stranama. Iz mnogih

171 O Teopompovoj *Povijesti Filipovih djela* R. Katičić je lijepo rekao: »Gubitak je toga historiografskog djela nenadoknadiva šteta za proučavanje jadranske starine. No mnogi podaci što potječu od Teopompa raspršeni su u čita-

vaj geografskoj literaturi kasnije antike i utkani su u opise zemalja, sholi je i leksikografske natuknice» (KATIČIĆ 1995: 161).

drugih izvora znademo da je 3. knjiga Eratostenove *Geografije* sadržavala, između ostaloga, i obilje podataka o geografiji i etnografiji Ilirika koji je u 3. st. pr. Kr. još bio ograničen na dio istočnojadranskog priobalja. Ti su podaci iznenađujuće točni i prilično detaljni, a njihova autora odlikuje »*dokazana preciznost i neprijeporna naučna visina*»,¹⁷² pa je neprocjenjiva šteta što je djelo očuvano samo u izvatcima i citatima kod brojnih drugih autora. Eratosten je našu obalu opisao na način peripličkog izlaganja i idući u smjeru jugoistok – sjeverozapad, što je uobičajeno za starije doba kada se Jadran još upoznao s juga. Kod Stefana Bizantinca očuvano je Eratostenovo izvješće o geografskim objektima u južnom Jadranu, kao i o grobovima Kadma i Harmonije koji se ondje nalaze (s. v. Δυρράχων), skolijast uz Apolonijevu *Argonautiku* spominje Eratostena i Timeja kao autore informacije o Nestima (*scholia*, 4.1215–1216), a Pseudo Skimno uz njihova imena stavlja podatke o Heraklovu sinu Hilu kao eponimu zajednice Hilejaca (*Perieg.*, 402–412) i o grčkim naseobinama na Jadranu (*Perieg.*, 413–428; usp. i *scholia* uz *Argon.*, 4.1215). *Povijest* Timeja iz Tauromenija priskrbila je svome autoru naslov najboljeg poznavatelja zapadnih zemalja, a čitalačkoj publici obilje zanimljivosti iz zemljopisa i mitologije tada poznatog dijela zapadne Europe. Osim toga, Timej je i jedan od glavnih naših izvora za poznavanje starije povijesti i geografije Jadrana, o čemu je djelomice već bilo riječi prilikom spominjanja Eratostenova imena; od Timeja potječu i podaci o Hilejskom poluotoku kao o Diomedovu rtu, o čemu se u antici dosta pisalo.¹⁷³ Jedini citat u Plinijevoj 3. knjizi tiče se, međutim, starog imena za Sardiniju (*NH* 3.85). Kalimaha, posljednjeg od četvorice izostavljenih autora, Plinije je jedinog odabrao za pružanje informacija vezanih uz Ilirik, podastrijevši čak dva navoda. Jedan se tiče stare etničke zajednice na istočnoj obali Jadrana (*Pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Bu<li>ni et quos Callimachus Peucetios appellat* – »Njegov dio bijahu Mentori, Himani, Enhelejci, Bulini i oni koje Kalimah naziva Peucetima», *NH* 3.139), a drugi jedne pseće pasmine, vjerojatno prilično dobro poznate u Rimu (*Melite, unde catulos Melitaeos appellari Callimachus auctor est* – »Melite, po kojoj se, kako kaže Kalimah, nazivaju melitejski psi», *NH* 3.152). Strabon nas izvješćuje da su se u prvoj knjizi Kalimahovih *Uzroka* nalazili i podaci o Poli kao o kolhidskoj zakladi (1.2,39) i o naselju imenom Bjegunci koje su Kolšani osnovali na Ilirskoj rijeci (5.1,9), pa je vrlo vjerojatno da se i Plinijev spomen kolhidskog podrijetla Pole (*NH* 3.129) i starog imena Olcinija (*Olcinium quod antea Colchinium dictum est a Colchis conditum* – »Olcinij koji se prije zvao Kolhinij jer su ga osnovali Kolšani», *NH* 3.144) temelji na Kalimahu koji je prvi zabilježio tu staru tradiciju. Čini se da se za povijest iliričke obale Kalimah služio poglavito Timejevim podacima,¹⁷⁴ što nažalost ne možemo provjeriti jer je Timejevo djelo izgubljeno.

Sljedeću petoricu Plinije ne samo da je izostavio s popisa izvorâ za 3. knjigu nego ih u njoj nije niti citirao, pa se u njihovu slučaju (za razliku od prethodna četiri autora) pomišlja na to da ih nije ni kanio staviti na dotični popis. Ipak se tome čudim, budući da je riječ o autoritetima čiji su geografski i povijesni podaci itekako mogli naći mjesta u Plinijevoj enciklopediji. To su Hekatej, Herodot, Efor, Posidonije i Pompej Trog. Istina, oni su uvršteni na popise izvorâ za pojedine preostale geografske knjige *Prirodoslovlja*, no posve su izostali iz 3. knjige koja je predmet našega interesa. Hekatej, najstariji među njima, jednim je od autora za 4., 5. i 6. knjigu, s po jednim citatom u 4. i 6. knjizi. No, njegova je *Europa* sadržavala podatke i o istočnoj obali Jadrana, o čemu svjedoče fragmenti očuvani kod leksikografa Stefana Bizantinca čije su ἑθνικά (*Nazivi za stanovnike*) u 50 knjiga također očuvane tek iz druge ruke.¹⁷⁵ Hekatejeve informacije o etničkim zajednicama duž dalmatinske obale najstarije su poznate informacije te vrste – on, primjerice, spominje Kaulike, Mentore, Liburne, Taulante i Enhelejce. Hekatejevi Kaulici možda su Plinijevi Kurici, jedna od liburnskih

172 SUIĆ 1955: 133.

174 KATIČIĆ 1995: 26, 96, 186.

173 O Timeju i njegovu značenju jezgrovito KATIČIĆ 1995: 25, 121, 250; o Hilejskom poluotoku: KATIČIĆ 1995: 95.

175 FGH 1. 93–97.

zajednica unutar X. regije (*et alii cognomine Curici* – »i drugi s nadimkom Kurici«, NH 3.130), a i spomen ostalih drevnih dijelova liburnskog etničkog tijela (*Pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Bu<li>ni (...)* – »Njegov dio bijahu Mentori, Himani, Enhelejci, Bulini (...)«, NH 3.139) možda potječe neposredno od Hekateja ili pak posredno preko Teopompa koji se obilato služio Hekatejevim podacima. Čini se da bi i spomen »Ilira u pravom smislu riječi« (*proprie dicti Illyrii*, NH 3.144; tako i *quos proprie Illyrios vocant* kod Pomponija Mele, 2.56) mogao potjecati od Hekateja ili pak od Herodota,¹⁷⁶ sljedećeg zanemarenog autora. Herodotovi podaci zastupljeni su u 5. knjizi *Prirodoslovlja* i tiču se geografije Afrike i Bliskog istoka, no i ostali navodi (u 7., 8., 12. i 36. knjizi) preuzeti su iz njegove *Povijesti* koja nam je čitava očuvana u redakciji aleksandrijskih gramatičara. Herodotovo izvješće danas je neprocjenjivo za sagledavanje opsega znanja koje je starija grčka geografska znanost posjedovala o Podunavlju – tu mislim poglavito na opis hidrografske mreže koja se oslanja na tok Dunava (4.49) i na prilično maglovitu predodžbu o etničkom rasporedu duž rijeke (5.9) – kod Plinija, međutim, nema naznaka da je te podatke uzeo u obzir. Stoljeće mlađi Efor također je pisao o Podunavlju (Strabon spominje njegovo mišljenje da Dunav ima pet ušća, 7.3.15), kao i o keltskom prijelazu preko Alpa (Strabon, 4.4.6), a kod Stefana Bizantinca očuvan je spomen jadranskog otoka na kojem je parska kolonija (s. u. Φάρος). Plinije ga, međutim, citira isključivo u vezi sa starim imenima nekih otoka (Eubeja, NH 4.64; Eriteja, NH 4.120; Hij, NH 5.136) te s otocima kao reperima korisnima pri plovidbi uz afričku obalu (NH 6.198–199), iako ga od svih geografskih knjiga nije spomenuo samo u trećoj. »Težak je gubitak što im djela nisu došla do nas«, kaže R. Katičić o Eforu i Teopompu i nastavlja: »Podaci iz njih razdrobljeni su po golemoj literaturi mlađeg vremena te je ona bez njih nezamisliva«.¹⁷⁷ Kao i Efor, i Posidonije se nalazi na popisima izvora za 4., 5. i 6. knjigu, ali ne i za 3., nama najzanimljiviju, no jedini citat u geografskim knjigama (NH 6.57) ne odnosi se na geografiju ili povijest, već na meteorologiju. Posidonijev opus za nas je izgubljen – ostali su tek brojni izvratci iz njegovih djela, očuvani kod mnogih mlađih pisaca, zahvaljujući kojima imamo prilično dobar uvid u tematiku koja ga je zanimala. Poznato je da je putovao Europom i da je sa svojih ekspedicija donosio nove i pouzdane podatke o geografiji i etnografiji dotad nepoznatih krajeva. U tome smislu Posidonije je nezaobilazan autoritet za upoznavanje Podunavlja iz vremena koje je neposredno prethodilo početku uspostavljanja rimske kontrole u Panoniji. Malobrojne poznate njegove vijesti o Podunavlju očuvane su kod Strabona, Ateneja i (posredstvom Justina) kod Timagena. Strabon, primjerice, spominje Posidonija kao izvor podataka o Timavu (5.1.8), od njega je vjerojatno preuzeo i podatak o jadranskim Venetima i doseljenu Kelta u Panoniju (4.4.1),¹⁷⁸ a Posidonijevo ime navodi i uz raspored keltskih i drugih zajednica u Podunavlju (7.2.2; 7.3.2; 7.3.3). Atenej pak prenosi Posidonijeve informacije o navadama Skordiska (234 a–b), a jedini nama poznati podatak o Dalmaciji (o tamošnjem uzgoju mrkve i repe) Atenej je, kako sâm navodi, pronašao u 27. knjizi Posidonijeve *Povijesti* (369 c–d).¹⁷⁹ Posidonijevo izvješće o dolasku Kelta u Podunavlje preuzeo je, kako se vjeruje, i Pompej Trog (posredstvom Timagena), no Plinije ga nije uvrstio među svoje (geografsko)povijesne izvore, nego među prirodoznanstvenike. Trogova *Filipova povijest*, očuvana u obliku izvoda koji je sastavio Justin, sadržavala je brojne korisne informacije o keltskom doseljenu u Panoniju, koje nisu sve morale potjecati od Posidonija – Trog je, naime, bio podrijetlom Gal, pa je zasigurno štošta i sâm dodao Posidonijevu izlaganju. Plinije se, međutim, nije nužno poslužio baš Trogovim izvješćem o keltskoj povijesti, budući da je na popis izvora uvrstio Timagena koji figurira kao posrednik između Posidonija i Pompeja Troga. Osim Posidonijem, Trog se uvelike služio i Teopompom, odakle kratke vijesti o zemljopisu i mitologiji ilir-

176 SUIĆ 1955: 137–138, 146.

177 KATIČIĆ 1995: 15.

178 MARIĆ 1959: 9; KATIČIĆ 1995: 324.

179 Ta se informacija općenito vezuje uz Posidonijev boravak u Dalmaciji, u svojstvu Metelova časnika u ratu protiv Delmata 119.–117. pr. Kr. (usp. MARIĆ 1959: 6).

skog Jadrana.¹⁸⁰ Plinije, međutim, nije u obzir uzeo Trogovo povijesno izvješće (budući da ovoga nema ni na jednom popisu izvorâ za geografske knjige, a svih šest citata vezanih uz njegovo ime tiče se prirodoslovnih tema) – možda je sve informacije koje mu je mogla ponuditi *Filipova povijest* već bio pronašao »na izvoru«, kod autorâ od kojih ih je Trog preuzeo.

O zagonetnoj Plinijevoj šutnji glede Strabona već je bilo riječi; ovdje se želim tek osvrnuti na podatke koje je Plinijevom *Prirodoslovlju* mogla posredovati Strabonova *Geografija*. Strabon je obilato crpio iz već postojeće grčke geografske literature (dodavajući, doduše, i nove informacije) pa se njegovo djelo poglavito smatra knjiškom sintezom starog grčkog zemljopisa, opsežnom kompilacijom i dragocjenim izvorom za poznavanje citatâ iz danas izgubljenih starijih geografskih i povijesnih djela. Što se pak iliričkog područja tiče, njegova *Geografija* sadrži najpotpuniji opis istočne obale Jadrana te Posavine i Podunavlja, što je iz antike dopro do današnjih dana. Strabonovo izvješće, sastavljeno u duhu antičkog shvaćanja opisivanja pojedinih područja, obuhvaća geografiju, etnografiju i povijest pojedinih krajeva ili naroda. Tako, primjerice, o keltskim Tauriscima govori na pet mjesta (4.6,9; 4.6,12; 7.2,2–3; 7.3,11; 7.5,2), o Skordiscima tripot (7.2,2–3; 7.5,2; 7.5,12), panonske etničke zajednice obrađuje u 7.5,2 i 7.5,3; o Japodima prilično opširno govori na dva mjesta (4.6,10; 7.5,4), o Dalmatima u 7.5,5, o ostalim etničkim zajednicama u Dalmaciji u 7.5,6 i 7.5,7. Panonija (njena geografija i starija povijest) je obrađena u 4.6,10, 7.5,2 i 7.5,10, a dalmatinska obala i otoci u poglavljima 7.5,5 – 7.5,10. Kako vidimo, mnoštvo podataka, popabirčenih diljem geografskih djela, počevši od Hekateja, preko Teopompa, Eratostena, Efora, Polibija, Posidonija... Većinu tih podataka Plinije je mogao pronaći u izvornicima, pa u tome smislu nepoznavanje Strabonove *Geografije* nije bilo nenadoknadiv gubitak.

*
* *

Osim literarnih izvora, Plinije se bio poslužio i vrelima druge vrste, o čemu svjedoči i narav njegova izlaganja o iliričkim (i ne samo tim) provincijama. Te sam izvore ugrubo podijelila u dvije kategorije – u prvoj su geografske karte, periegeze i peripli, u drugoj službeni dokumenti. O kartama (u našem slučaju konkretno o *orbe picto* Marka Agripe) već je bilo riječi, kao i o periegezama i periplima koje su sastavili pojedini Plinijevi izvori za 3. knjigu *Prirodoslovlja* – Nimfodor, Artemidor, Ksenofont Lampsačanin, Aleksandar Polihistor, Isidor, Varon, Statije Sebos.¹⁸¹ Nema nikakvih pokazatelja da je Plinije vidio *periplus* koji se pripisuje Skilaku iz Karijande, kao ni periegezu čiji je autor možda Skimno s Hija – barem što se tiče podataka o Dalmaciji. Iz naše perspektive, ta su dva spisa nezaobilazna za poznavanje protopovijesne slike jadranske obale, no moramo imati na umu da se među svim periplima i periegezama, koji su Pliniju bili dostupni, ova dva djela možda uopće nisu isticala; njihova jedinstvenost duguje se činjenici da su doprla do naših dana i da poznamo upravo njih, a ne neka druga »oplovljavanja» i »obilaske» kakvih je u antici bilo mnogo.

Pod službenim dokumentima podrazumijevam ponajprije provincijalne formule, cenzorske liste (*tabulae censoriae*), te različite statističke i abecedne popise teritorijalnih općina, načinjene poglavito u fiskalne svrhe.¹⁸² Službeni su se spisi za Dalmaciju počeli voditi već od sredine 2. st. pr.

180 KATIČIĆ 1995: 20, 28.

181 Usp. pregled te prve kategorije izvora kod DOMIĆ KUNIĆ 2003: 349–353, 356.

182 Problem službenih Plinijevih izvora još ni izdaleka nije riješen. O njemu, na primjeru Afrike, iscrpno govori SHAW 1981. Za provincijalne formule usp. DETLEFSEN 1908: 63–104. O izvorima iz oblasti službene dokumentacije općenito: DETLEFSEN 1908; JONES 1971². Ti izvori

obuhvaćali su i *acta triumphorum* kao i službene anale, no ne u slučaju iliričkih provincija. Trijumfalnim aktima Plinije se poslužio u 5. knjizi (nalaze se na popisu izvora), a anale spominje na više mjesta u vezi s popisom predskazanja (*omina*) vezanih uz različite događaje i pojave (primjerice, NH 7.36, 8.173, 8.222, 10.5). Čini se da se za opis zapadne polovice Carstva Plinije pretežito služio Augustovom dokumentacijom, dok je u pogledu njegova istočnog dijela izgradio okvir preuzet iz periplâ i grčkih pisaca, ne koristeći

Kr., nakon rata s Gentijem, otkada datiraju prve akcije koje će rezultirati stvaranjem provincije Ilirika; Panonija je u službene knjige zavedena tek od druge polovice 1. st. pr. Kr., otkako su se (nakon Oktavijanova i malo kasnije Tiberijeva pohoda) stvorili uvjeti za proširenje rimske vlasti i na prostor između Jadrana i Dunava. Formule pojedinih provincija različito se datiraju, s obzirom na vrijeme kada je dotična provincija bila pravno i upravno organizirana. Prave *formulae provinciarum* za Dalmaciju i Panoniju potječu iz julio-klaudijevskog doba. Što se Dalmacije tiče, riječ je o prepravcima (bolje rečeno nadopunama) već postojećeg temeljnog dokumenta o ustroju provincije Ilirika, koji spominje već Livije u vezi s aktivnostima koje su uslijedile nakon Gentijeva poraza 167. pr. Kr. (45.26,5). Kad je o Panoniji riječ, julio-klaudijevska *formula* izvorni je dokument, sastavljen po svoj prilici kasno za Augusta, nakon Tiberijeva zaokruživanja panonskog teritorija, i nadopunjena u Vespazijanovo doba. Dalmatinska *formula provinciae* obuhvaćala je i popis etničkih zajednica u sklopu juridičkih konvenata (NH 3.139, 142 i 143),¹⁸³ a panonska popis zajednica podložnih tributu (NH 3.148), oba koncipirana po abecednom nizu. Augustova *Discriptio totius Italiae*, koja se poglavito ticala Italije, sadržavala je i popis povlaštenih liburnskih zajednica, izuzetih iz obveze plaćanja poreza (NH 3.130 i 139). Budući da se nije odnosila na provincije, izostavit ćemo je iz daljnjeg izlaganja. Spominjanje pak pravnog položaja pojedinih naselja izvan Italije vezuje se uz provincijsku statistiku koja je jasno lučila nekoliko kategorija teritorijalnih zajednica.¹⁸⁴ Tu su, primjerice, liburnske zajednice koje *ius Italicum habent* i one koje su *immunes* (NH 3.139), zatim kolonije (Jader – NH 3.140, Salona – NH 3.141, Narona – NH 3.142, Epidaur – NH 3.144, Savarija – NH 3.146, Emona i Siscija – NH 3.147) i naselja rimskih građana (Tragurij – NH 3.141, Rizinij, Akruvij, Butua, Olcinij, Skodra i Lis – NH 3.144) te peregrinska *oppida* i *castella* (liburnska naselja – NH 3.140, delmatski kasteli – NH 3.141–142, Sirmij i Taurun – NH 3.148). Abecedne liste etničkih zajednica (peregrinskih teritorijalnih općina) imale su poglavito služiti za određivanje naravi i visine odrezanog poreza, kao i u druge svrhe koje su se ticale obveza tih zajednica prema državi (novačenje, primjerice); riječ je o već spomenutim popisima općina unutar sudbenih konvenata u provinciji Dalmaciji,¹⁸⁵ kao i o popisu etničkih zajednica u Panoniji. Plinije je na nekoliko mjesta u *Prirodoslovju* izrijeком spomenuo provincijalne formule kao izvor nekih podataka; primjerice, riječju *formula* u opisu Narbonske Galije (NH 3.37) ili *forma* za Ovostranu Hispaniju (NH 3.18) i Etiopiju (NH 12.19); u nekim pak slučajevima *formulae provinciarum* bile su mu vjerojatno jedini izvor podataka. Kao bivši namjesnik četiriju provincija (Narbonske Galije, Afrike, Tarakonske Hispanije i Galije Belgike), Plinije je dobro poznao važnost i vjerodostojnost provincijalnih formula koje su se, kao temeljni dokument koji prati i dokazuje pravni ustroj neke provincije, nadopunjavale tijekom daljnjeg njenog administrativnog uređenja. No, nije ih vjerno reproducirao, već je iz njih, kako sâm izričito kaže, uzimao podatke koje je smatrao važnijima, odabirući one *digna memoratu aut Latino sermone dictu facilia* – »vrijedne spomena i lakše za izgovor u latinskom jeziku« (NH 3.1,7), *populorum pauca effatu digna aut facilia nomina* – »od zajednica one vrijedne spomena ili kojima

se statističkim podacima (usp. KROLL 1951: 305; JONES 1971²: 504–506).

183 Podaci vezani uz sudbene konvente svakako su službene naravi, o čemu bjelodano svjedoči abecedno koncipiran popis zajednica; no, računa se i s Varonom kao izvorom podataka (barem za Naronski konvent), o čemu je već bilo riječi. Usp. DETLEFSEN 1909: 46; KATIČIĆ 1964: 89.

184 To su *coloniae*, *municipia civium Romanorum*, *municipia Latina*, *liberi*, *foederati*, *oppida stipendiaria*, te *populi* odnosno *civitates stipendiariae*. Pregledne tablice s brojem zajednica s pojedinim pravnim statusom usp. kod DETLEFSEN 1908: 100.

185 Izgleda da su formule samo nekoliko starijih provincija sadržavale i podatak o tamošnjim sudbenim konventima, s popisom pripadajućih etničkih (teritorijalnih) zajednica. To su tri hispanske provincije (organizirane 197. pr. Kr.), Dalmacija (167. pr. Kr., tada pod imenom Ilirik) i Azija (133. pr. Kr.). Kasnija administracija je, čini se, napustila diobu prema konventima, budući da su sudske i ostale pravne poslove preuzele druge ustanove. Zanimljivo je što se *iurisdictiones* ne spominju uz neke druge, najstarije provincije (Narbonska Galija, Sicilija, Sardinija i Korzika); to je po svoj prilici stoga što su te provincije rano ušle u sastav Italije i potpale pod drugačiji administrativni režim.

se imena (u latinskom govoru) *lako izgovaraju*» (NH 3.139) ili *ex quibus nominare non pigeat* – »koje nije naodmet imenovati« (NH 3.139). Plinije nije, čini se, vidio formule za sve provincije (to se odnosi na Retiju, Meziju, Britaniju, Kipar i možda Kirenu); pokazatelj je očigledan – nema abecednih popisa niti spomena pravnog statusa pojedinih teritorijalnih cjelina. U takvim slučajevima pribjegao je drugačijem načinu opisivanja koji obuhvaća (mahom starije) geografske i etnografske podatke te druge izvore informacija koji su mu bili dostupni. Tako se, primjerice, u slučaju Retije poslužio i natpisom s tropeja, djelomice očuvanim do danas (NH 3.133–137; usp. CIL V 7817), Meziju je opisao s tek nekoliko riječi koje vrlo podsjećaju na način iskaza u periplitima (NH 3.149), opis Britanije temelji se na saznanjima starih grčkih geografa i na Agripinoj korografiji (NH 4.102–104), a podaci za Kirenu (NH 5.31–38) i Kipar (NH 5.129–131), mnogobrojni i raznoliki, zacijelo su popabirčeni iz različitih grčkih izvora.

Provincijalna formula nije bila nedodirljiva – u nju se, kako rekosmo, sustavno bilježila sva ka pravna promjena vezana uz dotičnu provinciju. Plinije je neke pomno registrirao, o čemu svjedoče ove njegove riječi: *Citerioris Hispaniae sicut complurium provinciarum aliquantum vetus forma mutata est* – »Ovostranoj Hispaniji je, kao i mnogim provincijama, stara formula znatno bila promijenjena« (NH 3.18).¹⁸⁶ Dodaci iz Klaudijevog doba su, primjerice, u slučaju Dalmacije *Siculi in quem locum divus Claudius veteranos misit* – »Sikuli, kamo je božanski Klaudije bio poslao veterane« (NH 3.141), u slučaju Norika *oppida eorum Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuvavum, omnia Claudia* – »tamošnja naselja Virun, Celeja, Teurnija, Agunt, Juvav, sva Klaudijeva« (NH 3.146) te panonska *colonia divi Claudii Sabaria* – »Sabarija, kolonija božanskog Klaudija« (NH 3.146).¹⁸⁷ Plinije, međutim, nije spomenuo Klaudijevu dalmatinsku koloniju *Aequum*, što bi se moglo protumačiti na tri načina: ili je ta kolonija bila osnovana nakon što su u formulu bile unesene promjene koje je Plinije vidio (što, s obzirom na spomen Savarije, smatram manje vjerojatnim), ili (barem neke) provincijalne formule nisu bile redovito ažurirane, pa je novije informacije (u ovome slučaju riječ je o vremenskom rasponu od 15–20 godina) morao prikupljati iz prve ruke, ili je pak iz nekog razloga previdio taj podatak. Zanimljivo je da se car Klaudije (*Claudius Caesar*) nalazi na popisima izvorâ za 5., 6., 12. i 13. knjigu *Prirodoslovlja*, što je dokazom da se Plinije u njegovu slučaju bio poslužio i drugačijim izvorom informacija (ne samo službenim spisima). Tiberije Klaudije Cezar August Germanik u mladosti se, naime, bavio izučavanjem povijesti i filologije, a napisao je i jedan autobiografski spis. Ništa se, nažalost, nije očuvalo osim naslovâ: *Τυρρηνικά* (*Etrušćanska povijest*), *Καρχηδονιακά* (*Kartaška povijest*), *Historia* (*Povijest*), *De vita sua commentarius* (*Zapis o vlastitu životu*).¹⁸⁸ Plinije na jednome mjestu potvrđuje da se poslužio njegovom *Poviješću* (NH 12.78), no ne smijemo odbaciti niti Klaudijeve memoare, s obzirom na narav informacija o Aleksandriji (NH 5.63) i Armeniji (NH 6.27) koje je car osobno bio posjetio. Ipak, podaci vezani uz iliričke provincije posve su u skladu sa službenom terminologijom kakva se poglavito nalazi u dokumentima.

Vratimo se na promjene koje su se unosile u provincijalne formule. Jedna takva promjena nazire se u izvješću o promjeni pravnog statusa Ahaje: *Universae Achaiae libertatem Domitius Nero dedit* – »Domicije Neron dao je slobodu cijeloj Ahaji« (NH 4.22), a druga je izričito spomenuta u

186 Postoje izvjesne nedoumice glede tumačenja ovdašnjeg izraza *forma*, no kontekst te rečenice logičan je samo ukoliko se on shvati kao *formula* (*provinciae*), a ne kao »oblik«. Odmah nakon toga Plinije kaže da je Pompej Veliki osvojio i na svoj tropej dao upisati 876 naselja koja se protežu između Alpa i Onostrane Hispanije, te da je čitava provincija u današnje doba podijeljena na sedam konvenata. Naselja i konventi elementi su kojima barataju provincijalne formule – da je želio istaknuti novi »oblik« provincije, Plinije

nije bi upotrijebio neku drugu riječ, primjerice *magnitudo*, *mensura*, *circuitus*, *latitudo* ili *longitudo*, koje u tome smislu upotrebljava na drugim mjestima.

187 Spominjanje imena diviniziranog cara upućuje na zaključak da se postupak stjecanja ranga te kolonije, započet za Klaudija, okončao tek nakon njegove smrti, najranije u Neronovo doba.

188 LEKSIKON 1996: 344.

slučaju Narbonske Galije: *Adiecit formulae Galba imperator ex Inalpinis Avanticos atque Bodionticos, quorum oppidum Dinia* – »Car Galba formuli je dodao od alpskih zajednica Avantike i Bodiontike čije je naselje Dinija« (NH 3.37). Slično tome koncipirano je i izvješće o Vespazijanovoj pravnoj djelatnosti u Hispaniji: *Universae Hispaniae Vespasianus imperator Augustus iactatum procelis rei publicae Latium tribuit* – »Čitavoj je Hispaniji car Vespazijan August dodijelio latinsko pravo koje su u republikansko doba vijale oluje« (NH 3.30). Taj podatak, jedan od najnovijih (i Pliniju suvremenih), također se mogao već nalaziti u provincijalnoj formuli (čija se kopija, kao i kopije formulâ svih ostalih provincija, nalazila u Rimu), ukoliko je ona bila redovito ažurirana. Na tu pomisao ohrabruje me »službeni« ton te vijesti, kao i informacije o Vespazijanovim zakladama u Noriku (*Flavium Solvense*, NH 3.146) i Panoniji (*colonia Siscia*, NH 3.147) koje je također možda mogao već naći u prijelazima formula dotičnih provincija. Druga, međutim, Vespazijanova panonska kolonija, Sirmij, u Plinijevu se izvješću još naziva (peregrinskim) utvrđenim naseljem (*oppidum*), »gdje je općina Sirmijaca i Amantina« (*ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum*, NH 3.148), što tumačim još jednim njegovim previdom, kao i nespominjanje dvaju flavijevskih municipija, Nevioduna i Andautonije, čiji se stanovnici (Latobici i Varcijani) kod njega još nalaze na abecednom popisu domaćih zajednica podložnih tributu (NH 3.148). Ne smijemo ipak odbaciti ni mogućnost da te najnovije informacije o Panoniji još nisu bile unesene u provincijalnu formulu; Vespazijanova se djelatnost u vezi s ustrojavanjem gradova u Panoniji, naime, datira u početak sedamdesetih godina naše ere, što se poklapa s vremenom u kojem se oblikovanje *Naturalis historiae* približilo kraju, iako je Plinije sve do svoje smrti (79.) još unosio prepravke i nadopune.¹⁸⁹ Možda se na te najnovije informacije o Panoniji (kao i na neke druge koje se ne tiču naše teme) odnosi autorova primjedba da je podacima prikupljenim iz literature »dodao mnoge podatke koje stariji ili nisu poznavali ili ih je kasnije život iznašao«.¹⁹⁰ Spomenimo i ovu pojedinost: za razliku od cara Klaudija, koji kod Plinija figurira i kao jedan od literarnih izvora, Vespazijanova djela nisu mu bila zanimljiva u tome pogledu. Vespazijan je, naime, autor (danas izgubljenih) zapisâ o judejskom ratu, a vjerojatno je napisao i *Zabljške* (*Commentarii*) o svojoj vladavini,¹⁹¹ no Plinije nigdje ne spominje (niti daje naslutiti) taj njegov opus; carevo ime nalazi se ili u kontekstu službenih dokumenata koje je ovaj izdao (latinsko pravo za Hispaniju – NH 3.30; utemeljenje kolonije u Palestini – NH 5.69) ili u vezi s nekim zavjetnim darovima rimskim hramovima, čemu je svaki Rimljanin mogao biti svjedokom (NH 12.94, 34.84).

Među službenim izvorima spomenimo na kraju i Gaja Sempronija Tuditana (*cos.* 129. pr. Kr.), političara i povjesničara koji se proslavio kao pobjednik nad Japodima. Plinije ga je uvrstio na popise izvora za 12. i 13. knjigu, aludirajući na njegovo djelo *Magistrati* (*Magistratus*) u 13 knjiga.¹⁹² U 3. knjizi, međutim, spominje njegov kip s počasnim natpisom, koji je (sudeći prema kontekstu) bio postavljen u Istriji ili u primorskom dijelu Japodije; navodi i dio teksta: *AB AQUILEIA AD TITIVM FLUMEN STADIA MM* (NH 3.129). Nagađam da mu je ta informacija mogla biti dostupna ili iz prve ruke (pretpostavljam da se prijepis toga natpisa nalazio i u Akvileji) ili iz Tuditanova izvješća senatu ili pak kakvog spisa iz kojega su bila razvidna njegova postignuća u Iliriku. Postoji još jedna zanimljiva (ali teško prihvatljiva) pretpostavka, da je Plinijev izvor za Tuditanov pohod bio grčki s obzirom na toponim *Aegida* (poznat samo iz *Prirodoslovlja*), što se tumači kao grčka prevedenica imenice koja označava kozu.¹⁹³

189 Plinije je, računa se, svoju enciklopediju dovršio godine 77., iako je djelo tek 79. posvetio novome caru Titu. Čini mi se da je *Naturalis historia* bila definitivno završena u rasponu od dva mjeseca koliko je dijelilo Vespazijanovu smrt i uspon Tita na prijestolje (24. lipnja) od kataklizme u Kampaniji tijekom koje je i sâm Plinije poginuo (24. kolovoza).

190 (...) *adiectis rebus plurimis, quas aut ignoraverant priores aut postea invenerat vita* (*Praef.*, 17).

191 LEKSIKON 1996: 603.

192 *Tuditanus tertio decimo Numae decretorum fuisse* – »Tuditan u 13. knjizi spominje Numine dekrete« (NH 13.87).

193 M. G. MORGAN, Pliny, NH III, 129, the Roman Use of Stades and the Elogium of C. Sempronius Tuditanus, *Philologus*, 117, 1973. – preuzeta od STARAC 1999: 110. Kao prvo, teško da bi informaciju o rimskim vojnim

*
* *

Provinciji Dalmaciji Plinije je posvetio razmjerno malo prostora u 3. knjizi svoje *Naturalis historiae*, dok je Panoniju opisao s tek nekoliko riječi, za razliku od, primjerice, Afrike, Galije, Hispanije ili Grčke, za koje je rezervirao mnogo više mjesta. Na djelu je, čini mi se, raširena i općepoznata praksa da se više pozornosti posvećuje onome dobro poznatome i bliskome (Galija i Hispanija stare su rimske stečevine u kojima je, uzgred budi rečeno, Plinije službovao i poznavao ih iz prve ruke). Dalmacija i Panonija u tome smislu igraju ulogu tek dviju provincija u sklopu rimskog imperija, s tom razlikom što je Dalmacija prikazana iz kuta gledanja jednog (ili više) peripla (to se, dakako, tiče njenog obalnog dijela), uz mnogo pojedinosti preuzetih iz službenih izvora (provincijalne formule) koji zapravo čine glavninu izvješća o toj provinciji; to nije ni čudno, s obzirom na činjenicu da je provincija Dalmacija u tome svojstvu imala mnogo duži »staž« od Panonije koja je pak prikazana vrlo uopćeno, s tek ponekim podatkom preuzetim iz službenih dokumenata – opći dojam koji ostavlja izvješće o toj provinciji daje naslutiti da ju je Plinije opisao imajući pred sobom geografsku kartu. Opis Panonije zapravo je vrlo vješt spoj geografskih i statističkih informacija, koji je Plinije primijenio i u slučaju većine drugih provincija.

S obzirom na to da se ovaj rad želi usredotočiti poglavito na provinciju Panoniju (koja je u dosadašnjoj znanstvenoj literaturi nepravedno bila zanemarivana u korist Dalmacije), tablični prikaz vrste izvora za provinciju Dalmaciju (koji slijedi) bit će sažet, dok će onaj za Panoniju obuhvatiti cijeli odlomak koji se tiče te provincije. Spomenute dvije tablice neka ujedno posluže umjesto zaključka, budući da će u njima biti sumarno prikazane vrste izvora kojima se Plinije poslužio za sastavljanje izvješća o te dvije iliričke provincije.

Izvore za Dalmaciju ugrubo sam podijelila na »periple« i »formulu«; u prvoj skupini su se, osim pravih peripla, nalazili i drugi geografski izvori (iako ne tako izraziti kao opisi vezani uz plovidbu duž obale), a drugi obuhvaćaju službene dokumente u cjelini, o kojima je više riječi bilo na prethodnim stranicama.

Mjesto u <i>NH</i>	Iz peripla	Iz formule
3.139	Stare etničke zajednice duž liburnskog dijela obale (geografskim slijedom)	Skardonski konvent – Japodi u cjelini i neki od 14 liburnskih općina (vjerojatno geografskim slijedom)
		Zajednice s italiskim pravom i imunitetom (u tome konventu)

uspjesima (dostupnu u rimskom arhivu) preuzeo od nekoga grčkog izvora; kao drugo, spomen Egide nisam sklona povezati s Tuditanom – prije bih ga prepoznala kao jednu od informacija preuzetu s kakvog službenog popisa naselja u Istriji. Čitav taj sporni odlomak, naime, glasi: *Nonnulli in Flanaticum sinum Iapudiam promovere a tergo Histriae CXXX, dein Liburniam CL fecere. Tuditanus qui domuit Histros in statua sua ibi inscripsit: Ab Aquileia ad Tityum*

flumen stadia MM. Oppida Histriae civium Romanorum Aegida, Parentium, colonia Pola (...) – »Neki su Japudiju produljili u Flanatički zaljev, u zaleđe Istrije 130 milja, a zatim za Liburniju daju 150 milja. Tuditan, koji je pokorio Histre, na svoj je kip ondje napisao: 'Od Akvileje do rijeke Titija 2000 stadija'. Naselja rimskih građana u Istriji su Egida, Parentij, kolonija Pola (...)'» (*NH* 3.129).

Mjesto u <i>NH</i>	Iz peripla	Iz formule
3.140	Naselja duž liburnskog dijela obale, uz spomen pripadajućih rijeka i otokâ (geografskim slijedom)	Otoci duž liburnskog dijela obale, s pripadajućim naseljima (abecednim slijedom)
	Udaljenost nekih topografskih objekata od Pole (preuzeto s Agripine karte?)	Spomen kolonije (Jader) – uvid u pravni status
3.141	Opis dalmatinskog dijela obale (uz spomen glavnih geografskih parametara: rijeke, naselja, rta i poluotoka)	Pravni status pojedinih naselja duž tog dijela obale
3.142	Nastavak opisa dalmatinskog dijela obale (geografskim slijedom)	Salonitanski konvent – popis etničkih zajednica s brojem njihovih dekurijs (abecednim slijedom); otočke zajednice unutar konventa (slijed nije ni abecedni niti geografski)
		Pravni status pojedinih naselja duž tog dijela obale
3.143	Neke etničke zajednice duž južnog dijela dalmatinske obale (geografskim slijedom)	Naronski konvent – popis etničkih zajednica s brojem njihovih dekurijs (abecednim slijedom)
3.144	Opis ilirskog dijela obale (uz spomen glavnih geografskih parametara: naselja, rijeke, rta); nabrajaju se i etničke zajednice (geografskim slijedom)	Pravni status pojedinih naselja duž tog dijela obale
3.151–152	Otoci i otočka naselja duž istočne obale Jadrana (geografskim slijedom); neki elementi važni za plovidbu (plitko more, mnoštvo zaljeva)	

Što se provincije Panonije tiče, izvori su nešto drugačije naravi. Ovdje, dakako, ne može biti riječi o periplima i sličnim geografskim spisima vezanim uz opise primorja; način Plinijeva izlaganja daje naslutiti da je u ovome slučaju, uz službene dokumente (»Iz formule«), poslužio drugačiji izvor – s obzirom na narativni karakter, pri čemu su glavni orijentiri rijeke i planine, a etničke zajednice spominju se geografskim slijedom, to je Agripina karta (»S karte«).

Mjesto u <i>NH</i>	S karte	Iz formule
3.147–148	Opis položaja Panonije i topografskih parametara koji predstavljaju njene granice; topografski elementi (rijeke i smjer njihovih tokova; planina; riječni otok)	Pravni status panonskih naselja
	Neke etničke zajednice (geografskim slijedom)	Neke etničke zajednice (abecednim slijedom)

Većina informacija o Panoniji koje je Plinije imao na raspolaganju vremenski se vrlo vjerovatno odnose na postignuća vezana uz Oktavijanov pohod 35.–33. pr. Kr. (obuhvaćena i Agripinom kartom) i uz Tiberijev panonski rat (13.–9. pr. Kr.), dvije završne etape osvajanja (južno)panonskog prostora. Nekoliko dodatnih podataka preuzeo je iz malo kasnijeg (Klaudijevog) doba, kada je, s protezanjem rimske kontrole na zapadni dio Mađarske, panonski posjed bio konačno uokviren,¹⁹⁴ a tek poneki datira iz njegovog vremena.

Raščlanimo, dakle, Plinijev opis Panonije, kako bi upravo iznesena tvrdnja dobila na težini:

NH 3.147–148	Komentar
<i>Slijede žironosni krajevi Panonije, gdje se obronci Alpa sve više ublažavaju što više zalaze u središte Ilirika sa sjevera prema jugu, te blago završavaju i na lijevoj i na desnoj padini. Onaj dio koji gleda prema Jadranskome moru naziva se Dalmacija i Ilirik koji je već ranije spomenut; prema sjeveru pruža se Panonija – ondje završava na Dunavu.</i>	Žironosna Panonija, to jest zemlja čija su glavna značajka guste hrastove šume, zacijelo se vrlo dojmila Oktavijana i njegove vojske koja se već u Japodiji bila susrela s poteškoćama probijanja kroz neprijateljske šume. Florov opis Ilirika (2.23), ¹⁹⁵ vezan uz Oktavijanov osvajачki doseg, prilično je sličan ovom Plinijevom, pa je lako moguće da i potječe iz <i>Prirodoslovlja</i> . Ovamo ide i Apijanovo izvješće (koje, kako se vjeruje, potječe izravno iz Oktavijanovih memoara) o geografskim značajkama Japodije i Panonije (<i>Illyr.</i> , 4.18, 4.19, 4.22). Plinije, doduše, nije pročitao Strabonovu <i>Geografiju</i> , no Strabonov opis područja podno jugoistočnih Alpa (4.6,9) daje naslutiti da su se obojica poslužila istim izvorom (Posidonijem).
<i>Unjoj su kolonije Emona i Siscija.</i>	Podatak iz kasnijeg vremena; kolonija Emona datira iz Tiberijeva, a Siscija iz Vespazijanovog doba.
<i>Poznate i plovne rijeke koje utječu u Dunav su Drava koja iz zemlje Noričana teče silovito, i Sava koja iz Karnskih Alpa teče mirno; između njih je prostor od 120 milja.</i>	Drava i Sava (te malo kasnije spomenuta Kupa) prvi su rimski posjedi u Panoniji (spominje ih i Flor, 2.24). Međuprostor koji spominje Plinije upravo je ono međuriječje koje su osvojile Oktavijanove čete, a koje dijele Varcijani, Kolapijani i Jasi.
<i>Drava teče kroz zemlju Sereta, Serapila, Jasa i Andizeta, Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. To su glavna plemena.</i>	Popis etničkih zajednica duž Drave i Save potječe iz nekog kasnijeg izvora, iz vremena kad je Tiberije u panonskom ratu pokorio Andizete i Breuke na donjim tokovima tih dviju rijeka. ¹⁹⁶ Pomišljam na mogućnost da su dotične zajednice naknadno bile ucrtane na Agripinu kartu. Ostale zajednice pod rimsku su vlast došle već tijekom Oktavijanovog pohoda.

194 Usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 224, 246–247.

195 U prijevodu: (2.23) »Iliri žive i pod Alpama i zauzimaju njihove najniže udoline i neke kao nasipe, zaplete otr-

gnute bujicama» (2.23); »Panonci su opkoljeni dvjema silovitim rijekama, Dravom i Savom» (2.24).

196 O Tiberijevim postignućima u panonskom ratu 13.–9. pr. Kr. usp. DOMIĆ KUNIĆ 2003: 151–156.

NH 3.147–148	Komentar
<p><i>Osim njih, tu su Arvijati, Azali, Amantini, Belgiti, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varcijani, Klaudijska gora kojoj su sprijeda Skordisci a straga Taurisci.</i></p>	<p>Ovaj popis zajednica, uređen abecednim redom, preuzet je iz nekog službenog dokumenta sastavljenog u vrijeme kad je već cijela Panonija (i njen danas mađarski dio) bila unutar rimskog imperija; konačno zaokruživanje Panonije pripisuje se Klaudiju. Od spomenutih zajednica, Oktavijanovom osvajanju možemo pripisati Latobike, Tauriske i Varcijane. Spomen Klaudijske gore pripisujem Agripinoj karti.</p>
<p><i>Na Savi je otok Metubarbis, najveći među riječnim otocima. Druge rijeke vrijedne spomena su Kolapis, koja kod Siscije utječe u Savu dvama tokovima i ondje čini otok koji zovu Segestika; druga rijeka je Bakuntij koja u Savu utječe kod utvrđenog naselja Sirmija, gdje je općina Sirmijaca i Amantina. Slijedi Taurun udaljen 45 milja, gdje se Danuvij miješa sa Savom; iznad tog područja utječu Valdas i Urpan, i sami ne baš neznatni.</i></p>	<p>Podatak o adi na Savi kronološki je prilično neodrediv; po svoj je prilici povezan s Tiberijevim osvajanjem donjeg toka rijeke. Opis toka Kupe i opis Segestike/Siscije mogli bi potjecati iz doba Oktavijanova zauzeća zemlje Kolapijana i gradnje vojnog stožera (Siscije) preko puta novoosvojenog domaćeg naselja (Segestike). Taj se opis kvantitativno i kvalitativno mogao proširiti i u Tiberijevo vrijeme, nakon Batonova ustanka kojom je prilikom Siscija dokazala svoju stratešku važnost. Bakuntij (Bosut), Sirmij i tamošnja općina te Taurun vezuju se uz Tiberijevo osvajanje donjeg toka Save, duž kojeg žive Breuci i Amantini. Valdas (Ukrina?) i Urpan (Vrbas) povezuju se također s Tiberijevim postignućima u zemlji Panonaca (neizrečenima ali vrlo vjerojatnima), to jest s osvajanjem zemlje Desitijata.</p>

Plinije se, kako vidimo iz svega rečenoga, u slučaju Panonije ponajviše oslanjao na starije i već zastarjele povijesno-geografske izvore od kojih većina pripada razdoblju osvajanja panonskog prostora i vremenu koje je uslijedilo odmah potom, što se poklapa s Augustovom i Tiberijevom, te djelomice Klaudijevom vladavinom. Već i ti izvori iz ranijeg julio-klaudijevskog razdoblja u priličnoj su mjeri sami po sebi anakroni, budući da su građu uzimali iz starijih vrela, pa možemo naslutiti s kakvim se poteškoćama suočio Plinije u pokušaju da dade suvremenu sliku provincije koju sâm očigledno nije dovoljno dobro poznao. Stoga i ne čudi što je izostala većina najnovijih podataka o Panoniji, do kojih se vjerojatno moglo doći samo iz prve ruke; tim je veća vrijednost spomena nedavno utemeljene kolonije u Sisciji, što je za Plinija, kako se čini, bio najnoviji podatak o Panoniji (o prešućivanju kolonije u Sirmiju već je bilo riječi). Tematsko povezivanje sjevernog dijela Panonije (područja uz Jantarski put) s Norikom (NH 3.146) također ide u red informacija koje su u času objavljivanja već bile zastarjele – u Vespazijanovo je doba srednje Podunavlje i službeno postalo dijelom provincije Panonije, sa zapadnom granicom duž Jantarskog puta.

No, nije samo opis Panonije bio zakinit za najnovije podatke. Nedostatak novijih informacija osobito se dobro uočava u slučaju Britanije koja je u Klaudijevo doba bila osvojena i kao provincija pripojena Carstvu. Plinije, doduše, spominje *XXX prope iam annis notitiam eius Romanis armis* (*»prije gotovo 30 godina rimska ju je vojska bila istražila«*, NH 4.102), ali kao izvore općenito navodi starije autore – Piteju, Isidora i Agripu. Osim toga, druge dvije Klaudijeve provincije, Mezija (opisana u NH 3.149) i Norik (NH 3.146), opisane su vrlo šturo, s još manje riječi nego Panonija koja je u »zbor« rimskih provincija ušla nedugo prije toga, nakon već spomenutih Oktavijanovih i Tiberijevih osvajanja. Usporedimo li pak kakvoću i količinu informacija o Panoniji s onima o drugim zemljama duž rajnsko-podunavskog limesa (Retijom, NH 3.133 i Germanijom, NH 4.99–101), ne

smijemo ipak biti nezadovoljni – veliki erudita je, očigledno usredotočen na najstarije, dobro poznate rimske stečevine, ostatak rimske ekumene namjerice opisao šturo, kako i dolikuje naravi enciklopedijskih natuknica.

LITERATURA

- ALFÖLDY, G. 1966 – Taurisci und Norici. *Historia*, 15(2)/1965: 224–241.
- BUDIMIR, M. – M. FLAŠAR 1978² – *Pregled rimske književnosti. De auctoribus Romanis*. Beograd, 1978.
- CARY, M. – H. H. SCULLARD 1994³ – *A History of Rome down to the Reign of Constantine*. London, 1994.
- CLARKE, K. 1997 – In Search of the Author of Strabo's Geography. *JRS*, 87/1997: 92–110.
- ČAČE, S.
1988 – Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja. *RadFilZad*, 27/1987–1988: 65–92.
1989 – Pograniczne zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba. *Diadora*, 11/1989: 59–91.
1993 – Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139–141), *RadFilZad*, 32(19)/1992–1993: 1–36.
1995 – Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7,5,5). *Diadora*, 16–17/1994–1995: 101–129.
1997 – Promunturium Diomedis (Plin. Nat. hist. 3, 141). *RadFilZad*, 35(22)/1995–1996: 21–44.
- DETLEFSEN, D.
1906 – Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippas. *QFAGG*, 13/1906.
1908 – Die Geographie Afrikas bei Plinius und Mela und ihre Quellen. *QFAGG*, 14/1908.
1909 – Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen. *QFAGG*, 18/1909.
- DILKE, O. A. W. 1985 – *Greek and Roman Maps. U: Aspects of Greek and Roman Life* (izd. H. H. SCULLARD). London, 1985.
- DOMIĆ KUNIĆ, A. 2003 – *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*. Disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2003.
- FGH – *Fragmente der griechischen Historiker*, I–II (izd. F. JACOBY). Berlin, 1923 i 1929.
- FHG – *Fragmenta historicorum Graecorum* (izd. K. MÜLLER). Paris, 1874.
- GGM – *Geographi Graeci minores* (izd. K. MÜLLER). Paris, 1855.
- GRILLI, A. 2001 – Il travaglio per raggiungere un'Europa. U: *Integrazione mescolanza rifiuto*. Incontri di popoli, lingue e culture in Europa dall'Antichità all'Umanesimo. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 21–23 settembre 2000 (a cura di G. URSO). *Centro Ricerche e Documentazione sull'Antichità Classica. Monografie*. Roma, 22/2001: 27–45.
- HOWE, N. Ph. 1985 – In Defense of the Encyclopedic Mode: on Pliny's Preface to the Natural History. *Latomus*, 46(3)/1985: 561–576.
- JELIĆ, L. 1898 – Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, 1, *GMZ*, 10(2–3)/1898: 227–245.
- JONES, A. H. M. 1971² – *Pliny. U: The Cities of the Eastern Roman Provinces, Appendix I*. Oxford, 1971²: 503–508.

- KATIČIĆ, R. 1964 – Illyrii proprie dicti. *ŽA*, 13–14/1964: 87–97.
- KATIČIĆ, R. 1995 – *Illyricum mythologicum*. Zagreb, 1995.
- KROLL, W. 1951 – C. Plinius Secundus der Ältere (Die Naturalis historia). *RE*, 21/1: 299–341.
- LEKSIKON 1996 – *Leksikon antičkih autora* (priredio: D. ŠKILJAN). Zagreb, 1996.
- LISIČAR, P. 1971 – *Grci i Rimljani*. Zagreb, 1971.
- LUČIĆ, I. 1986 – *De regno Dalmatiae et Croatiae / O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* (priredila i prevela: B. KUNTIĆ-MAKVIĆ). Zagreb, 1986.
- MARGETIĆ, L. 1978–1979 – Plinio e le comunità della Liburnia. *AttiRov*, 9/1978–1979: 301–358.
- MARIĆ, R. 1959 – Posejdonijevi podaci o našoj zemlji. *GFFNS*, 4/1959: 5–10.
- MÓCSY, A. 1974 – *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London – Boston, 1974.
- PARETI, L. 1967a – *Stari svijet. Od 500. pr. n. e. do nove ere, Historija čovječanstva (Kulturni i naučni razvoj)*, sv. II/II (izd. L. PARETI – P. BREZZI – L. PETECH). Zagreb, 1967.
- PARETI, L. 1967b – *Stari svijet. Od početka nove ere do 500. god., Historija čovječanstva (Kulturni i naučni razvoj)*, sv. II/III (izd. L. PARETI – P. BREZZI – L. PETECH). Zagreb, 1967.
- PETRU, P. 1977 – Die ostalpinen Tauriskier und Latobiker. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin – New York, 2(6)/1977: 473–499.
- POSIDONIUS 1972 – *Posidonius. The Fragments, Volume I* (izd. L. EDELSTEIN – I. G. KIDD). *Cambridge Classical Texts and Commentaries*, 13. Cambridge, 1972.
- RE – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1972.
- SALLMANN, K. G. 1971 – Die Geographie des älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro. U: *Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte*, Bd. 11 (izd. H. DÖRRIE – P. MORAUX). Berlin – New York, 1971.
- SHAW, B. D. 1981 – The Elder Pliny's African Geography. *Historia*, 30(4)/1981: 424–471.
- STARAC, A. 1999 – Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji, I. Histrija. *MonKatPula*, 10/1.
- STARAC, A. 2000 – Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji, II. Liburnija. *MonKatPula*, 10/2.
- SUIĆ, M.
 1955 – Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu. *Rad JAZU*, 306/1955: 121–185.
 1976 – Illyrii proprie dicti. *GCBI*, 13(11)/1976: 179–196.
 1981 – Zadar u starom vijeku. *Prošlost Zadra*, 1. Zadar, 1981.
 1991 – Tragurium marmore notum. *PosIzdCBI*, 95(27)/1991: 285–295.
- ŠAŠEL KOS, M. 1998 – The Tauriscan Gold Mine. Remarks Concerning the Settlement of the Taurisci. *Tyche*, 13/1998: 207–219.
- THOMSON, O. 1948 – *History of Ancient Geography*. Cambridge, 1948.
- VULIĆ, N. 1961 – Nekoliko pitanja iz antičke istorije naše zemlje i rimske starine. *PosIzdSANU*, 346(39)/1961.
- WILKES, J. J. 1969 – *Dalmatia. History of the Provinces of the Roman Empire*. London, 1969.
- WILKES, J. J. 1977 – The Population of Roman Dalmatia. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin – New York, 2(6), 1977: 732–766.

SUMMARY

LITERARY SOURCES FOR THE ILLYRIAN PROVINCES
(DALMATIA AND ESPECIALLY PANNONIA) IN *NATURALIS HISTORIA* BY
PLINY THE ELDER

This article is concerned with the Greek and Latin sources which Pliny the Elder used for the third book of his encyclopedia. This book includes geographical descriptions of two of the Illyrian provinces of the time of Augustus – Dalmatia and Pannonia. From the list of sources given the authoress has tried to find those from which Pliny may have drawn his information (especially about Pannonia which is generally less well researched) and to identify the titles of their works that might have come into consideration. The difficulty of this work has been increased by the fact that Pliny amassed an enormous amount of information and used it as he found convenient, often without indicating the source. In the introduction to the *Naturalis historia* by Pliny the Elder and in a letter to Macro Baebius by his nephew Pliny the Younger (*Epistulae*, 3.5) there is a great deal of information concerning the selection of sources and the procedures of Pliny's work.

According to Pliny himself the whole of the *Naturalis historia* was based on some hundred selected writers and about 2,000 volumes studied (*Praefatio*, 17). The actual number is different: on lists of sources for 36 books there is a total of 146 Latin authors and 327 Greek, but even this number is not final for in the text itself still more names are given. This has led the authoress to suppose that in the lists Pliny only gave a select bibliography (at the head of each list we find the words *ex auctoribus* which may refer to the »most important« authors).

The authoress has selected four geographical books from Pliny's encyclopedia (books III–VI) and in the first table gives a share of Latin and Greek authors. The table shows an obvious difference in the number of authors between the third book and the other three geographical books, in favour of the latter. The third book also shows a difference in the ratio of the Latin and Greek authors; the former prevail, which is in conformance with the geographical regions covered (the third book covers also Italy while the remaining three are mainly concerned with the eastern portion of the Empire, so a greater number of Greek authors is logical).

The list of sources for the third book of the *Naturalis historia* gives 24 Latin and 13 Greek authors (a total of 37). But in the text itself another four names appear (Timaeus, Callimachus, Eratosthenes, Polybius), which means that the total number of sources for the third book is 41. The names in the list are seemingly given without any order, either alphabetical or chronological. It seems as if Pliny (at least in the third book) gave them in the order in which he used them, as far as can be concluded from the fact that not all of authors from the list are cited in the text. The authoress has determined chronologically the sources for the third book (second table) with interesting results: there is equality among the source writers when all three periods are considered (5th–2nd century BC, 1st century BC, 1st century AD). Pliny used writers from all periods equally, but in the first period Greek authors predominate (10 : 3), in the second Greek and Latin are roughly equal (7 : 6), and in the third Latin authors predominate (1 : 12). The sources are also given thematically according to their main scholarly interest (third table), geographic and chorographic, historical, natural sciences and agronomic, thaumatological and paradoxographic. Some authors come under more than one heading and it is difficult to confine them to one field only. Two of the historians (Polybius and Livy) are found among the geographers because of the kind of information Pliny used from them.

Analysis of the sources for the third book of the *Naturalis historia* required a great deal of preparatory research. It was necessary to find out if the authors on the list were sources for other

books (and if so, which ones) and whether Pliny quoted them in one of 36 books. Quotations were used as indications to identify the works from which Pliny took his information. Research also covered the four Greek authors already mentioned which are not found in the list but are quoted in the third book. The fact that they are found on the lists for the other geographic books (IV–VI) leads the authoress to suppose that Pliny left them out here by mistake. A summary of these findings is given in table four.

A short account of each individual author follows. The authoress, by using quotations from Pliny, has tried to establish which books he cited from, and what information he got from them. An additional problem is caused by the fact that most of these authors are not quoted in the text of the third book so a conclusion had to be drawn from a general knowledge of their complete work. Five authors lacking from the list of sources and not cited in the text are here added to the list of writers by the authoress. These are Hecataeus, Herodotus, Ephorus, Posidonius, and Pompeius Trogus. The authoress is surprised that Pliny did not take them into account, especially since all five could have offered him valuable information about Illyricum. An even greater problem is Strabo who is not quoted in a single place of the whole *Naturalis historia*. It is generally supposed that Pliny did not know Strabo's work (a historical and a geographical part). The loss however is probably not great, as both Pliny and Strabo used the same sources and had a similar informative base.

The fifth table shows frequency and a sort of information used by individual authors from the list of sources of the third book of the *Naturalis historia*. It can immediately be seen that only a few quotations concern the Illyrian provinces – one quotation from each of the following: Cornelius Nepos, Marcus Agrippa, Marcus Varro, and two from Callimachus. All five quotations are concerned with Dalmatia and there is not one about Pannonia, and the authoress pays special attention to these writers and their work to substantiate Pliny's information. To them can be added some other names from the list (and authors who are not on the list), who are known to have written about the two provinces. The next table gives information about Illyricum, taken from other books of the *Naturalis historia*; most again concerns Dalmatia, though some refer to Pannonia (NH VII.148, VII.149, VIII.40, XXI.43, XXXVII.43, XXXVII.45). Unfortunately no source is given for any of them and the authoress is trying to find where the information came from.

After exhaustive analysis of Pliny's sources from the list for the third book, an analysis of the text itself follows to show the kind of information for Dalmatia (table six) and Pannonia (table seven). For Dalmatia besides literary sources there are also two other categories which the authoress calls *periploi* and official documents (*formula provinciae*). The first are found in description of the coastal region, official documents giving an alphabetical list of ethnic communities and the legal position of the *civitates* within the province. Two main categories of sources for Pannonia are *orbis pictus* by Marcus Vipsanius Agrippa and *formula provinciae*. Agrippa's map of the world, in the authoress' opinion, was the origin of the position of Pannonia and of the mention of topographic elements (rivers, mountains, a river island), and of the ethnic communities given in geographic order, while from the *formula* the information was taken of the legal status of Pannonian settlements and alphabetical list of ethnic communities. *Formulae provinciarum* date from the time of Augustus and were periodically amended as can be seen from the example of Dalmatia (NH III.141 – Claudius' reign) and Pannonia (NH III.146 – Claudius' reign, and III.147 – the time of Vespasian). The last table gives an exhaustive analysis of the text concerning Pannonia, to which is added the authoress' conclusion about the source of information for each part of the text. As far as Pannonia is concerned, the sources were mostly Agrippa's map and official documents, and hardly at all authors from the list for the third book.

From all the above it may be seen that most of the information about Pannonia dates from the early Augustan period, that is from a time when the Pannonian frontiers had not yet been finally for-

med (which happened during the time of Claudius), and only its southern part between the Sava and Drava rivers was conquered. The newest information concerning Pannonia (the mention of Vespasian's colony Siscia) was probably first hand information, since he was Pliny's contemporary. This information does not seem to have been included in the *formula provinciae*, for in that case Pliny would have found information on Sirmium, another Vespasian's colony. This town, however, he refers to as an autochthonous *oppidum*.

If the quality and the quantity of information about the province of Pannonia (whose boundaries were fixed only during the Claudius's reign) is compared with information about other Claudian provinces (Noricum, Britannia, and Moesia), Pannonia is not under-represented at all. New Roman territorial acquisitions were described in much less words than the older ones (Gallia, Hispania, Africa, and even Dalmatia), which is to be expected in the light of the lack of information about the former in ancient scholarly literature.

Rukopis primljen 1.XII.2003.
Rukopis prihvaćen 15.XII.2003.